

Историјски извор и историјскоуметничко тумачење: Богородичина црква у Топлици

Иван Стевовић*

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за историју уметности**

UDC 726.5.033(497.11 Toplica)(093)

94(497.11)(093)

DOI 10.2298/ZOG1135073S

Оригиналан научни рад

На основу анализе исказа посвећеног Богородичиној цркви у Житију Светог Симеона из пера Стефана Првовенчаног, као и критичке рекапитулације археолошких налаза и ставова изнетих у историографији, у раду се установљава црквено-правни оквир обнове храма, а по том и шири идеолошки, односно религиозно-уметнички контекст и смисао наведеног подухвата у времену које је претходило доласку на власт Стефана Немање.

Кључне речи: Топлица, Богородичина црква, Стефан Немања, архитектура, опеке, Охридска архиепископија, Iustiniana Prima

Based on the new analysis of the passage of the text of the Vita of St. Symeon Nemanja dedicated to Virgin's church at Toplica, written by his son Stefan «the First-Crowned», and a critical recapitulation of archeological findings as well as of attitudes presented in historiography, this article offers new insight into ideological and religious reasons for the rebuilding of this, originally Early Byzantine, church. The event is explained as a part of programmatic intentions related to the restoration of the Archbishopric of Ohrid as successor of ancient Iustiniana Prima, during the time of archbishop John (Adrian) Komnenos (1140-1163).

Key words: Toplica, church of the Virgin, Stefan Nemanja, architecture, brick, Archbishopric of Ohrid, Iustiniana Prima

Установљавање различитих видова узајамног односа историјског извора и уметничког стварања у византијском средњем веку давнашњи је правац проучавања, чија су постигнућа у многим приликама допринела продубљенијем разумевању како самих дела тако и побуда за њихов настанак у оквирима обе наведене категорије. Религиозни спис, историјски, понекад чак и правни, често је представљао смисаону подлогу или везу са идејама саопштаним ликовним „инструментима“ и решењима, док су, у супротном правцу, уметничка остварења собом исказивала начин на који је писани предлог био перципиран и преображан у систем и правила другог начина изражавања, експлицитног у другачијем виду, у распону од најопштијих теолошко-догматских тема до сасвим одређених историјских догађаја.¹ Сагледавани упоредо, текст и његов визуелни „одраз“, једном речју, по правилу су водили приближавању многим испреплетаним нитима *реалности* времена из којег су потекли или у којем су имали

своје особено значење, реалности понекад сасвим различите од оне створене историографијом и њеном честом немогућношћу да напусти тумачење појединих појава помоћу накнадно образованих модела.²

Сасвим је разумљиво то што су тежиште и домети овог начина проучавања убедљиво превагнули у правцу продубљенијег анализирања релације текста и слике као наративне форме,³ особито када је очуваност бар једног „узорка“, а неретко и оба, давала сразмерно поуздано

* Ivan STEVOVIC (istevovi@f.bg.ac.rs)

** Овај рад произашао је из истраживања у оквиру пројекта Српска средњовековна уметност и њен европски контекст (бр. 177036) и Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од IX до XV века (бр. 177015) Министарства образовања и науке Републике Србије.

¹ Будући да је реч о изузетно обимној литератури, из домаће историографије наводимо само најкарактеристичније радове: Г. Бабић, *Христове расправе у XII веку и појава нових сцена у апсидалном декору византијских цркава*, ЗЛУМС 2 (1966) 9–31; С. Радојчић, *Хиландарска повеља Стефана Првовенчаног и мотив раја у српском минијатурном сликарству*, Хиландарски зборник 1 (1966) 41–50 (= idem, *Узори и дела старих српских уметника*, Београд 1975, 33–43); В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле*, ЗРВИ 8/2 (1964) 69–90; 10 (1967) 121–148; 11 (1968) 99–127; idem, *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, ЗЛУМС 4 (1968) 67–100; М. Шупут, *Архитектура пећке приправе*, ЗЛУМС 13 (1977) 47–69. Из корпуса иностране историографије такође издвајамо само најпознатије студије и најновију литературу: С. Mango, *Antique Statuary and the Byzantine Beholder*, DOP 17 (1963) 53–75; Н. Maguire, *Truth and Convention in Byzantine Descriptions of Work of Art*, DOP 28 (1974) 111–140; А. Kazhdan, Н. Maguire, *Byzantine Hagiographical Texts as Sources on Art*, DOP 45 (1991) 1–22; *Art and Text in Byzantine Culture*, ed. L. James, Cambridge – New York 2007; *The Old Testament in Byzantium*, ed. P. Magdalino, R. Nelson, Washington 2010.

² Феномене *модел-проблема* и *модел-решења*, нормалне науке и *илузије довршеног тока*, често присутне у научним истраживањима, па самим тим и у историјским, детаљно су анализирали Т. Kun, *Struktura naučnih revolucija*, Београд 1974, passim, и Н. R. Jaus, *Estetika recepcije*, Београд 1984, 67 et passim; за истоветне појаве у историји уметности од посебне су важности следећа дела: Ј. Вјалостокки, *Povijest umjetnosti i humanističke znanosti*, Zagreb 1986; Н. Belting, *The End of History of Art?*, Chicago 1987 (са обимном старијом литературом); за напомене о византолошкој историографији посвећеној добу о којем је реч у овом раду cf. Љ. Максимовић, *Србија и методи управљања Царством у XII веку*, in: *Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, ed. Ј. Калић, Београд 2000, 55–56.

³ Cf. С. Capizzi, *ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ. Saggio d'esegesi letterario- iconografica*, Roma 1964; Ch. Barber, *Contesting the Logic of Painting. Art and Understanding in Eleventh-Century Byzantium*, Leiden–Boston 2007; М. Guscini, *The Image of Edessa*, Leiden–Boston 2009.

Сл. 1. Топлица (Куриумлија), Богородичина црква,
поглед са северозападне стране
Fig. 1. Toplica (Kuršumlija), church of the Virgin,
view from the northwest

полазиште њиховом аутентичном контекстуализовању у околностима појединог краћег или дужег раздобља.⁴ С друге стране, далеко скромнији резултати истим путем добијени су у истраживањима византијске архитектуре, делатности која сама по себи „говори“ знатно сложенијим и апстрактнијим уметничким језиком, а за чија се остварења у писаним изворима неупоредиво ређе и теже налазе подробнија објашњења.⁵ У великој мери, ако не и пресудној, такво стање проузроковало је дуго постојање својеврсног формалистичког приступа у магистралном току њеног проучавања и начина презентовања, појаву дистинкције између „правих византијских“ и различитих територијално и стилски одређених „националних“ школа, оптерећених тешким бременом предрасуде о *тадашњем* постојању међусобно подељених и умногоме „самониклих“ скупина споменика.⁶ Када је реч о уметности средњовековне Србије, истоветан приступ закономерно је, у „спољашњој“ рецепцији њеног устројства и њених периодâ, парадоксално одјекнуто препознавањем различитих видова сликарства као интегрално византијског и, истовремено, потискивањем градитељства на маргине локалног израза, ирелевантног у односу на водеће тежње источнохришћанског света.⁷ Реалност је, међутим, била једна, у сваком тренутку или раздобљу јединствена, и увек другачија од изведених историографских представа и класификација. Управо та вештачки изазвана раселина између историје и архитектуре повод је за поновно читање одавно познатог историјског извора, за покушај да се на малом узорку, на основу података које он пружа, укаже на различите стратуме садржине како самог текста тако и цркве на коју се односи тек неколико његових редова, а из тога и на разлоге због којих се она, далеко од било какве изолованости, појављује као остварење потпуно „актуално“ у времену свог настанка.

Састављајући житије светог Симеона, српски владар Стефан Првовенчани на почетку тог дела пажњу је посветио збивањима из детињства и младих година свог оца, а затим је прешао на опис сусрета Немањиног с византијским царем Манојлом Комнином у Нишу, чина који је остао сведочанство о првој појави родоначелника потоње династије на сцени византијско-српских односа.

жанру, белешка о тој епизоди одавно је прихваћена као опис стварног догађаја, према којем је василевс, чувши за његове врлине, примио Немању, почаствовао га царским поздравом, одликовао „царским саном и различним даровима“ и као баштински посед „од своје земље“ доделио му област Дубочице. У тексту који следи Манојловим речима изговореним том приликом, Првовенчани се најпре обраћа „браћи“, то јест слушаоцима, сажимајући Немањину позицију у међународним односима током читаве његове владавине, наставља исказом о томе да, „иако овога Светога љубљаше цар, и он гледаше царске љубави, срце се његово распаљиваше божанственим огњем, како ће угодити Господу и градити храмове угодника светих“. Одмах потом он о Немањи наводи следеће: „Дошав, ни мало не задоцнев, поче са журбом подизати у отачаству своје храм пресвете Богородице, на ушћу реке по имену Косаонице. И украсив га свима правима црквеним, установи у њему чрначки збор са часним и богољубивим подружјем својим, по имену Аном. И предаде јој храм Пресвете, да се стара о њему по сваком делу и о чрницама које установи у том манастиру светом. А она слушаше ... чувајући храм пресвете Богородице, предани јој овим нашим светим господином. Јер о овој рече мудри: 'Часна жена у дому мужа својега више вреди од бисера и драгог камења'. Земаљски мисле о бисеру и камењу. Трошни су камен и бисери, а пророк мисли на онога који је пун добрих дела као бисера и дра-

⁴ Пример вишедценијског тумачења познатог текста који се односи на сачувану слику представља библиографија радова посвећених представи Богородице у апсиди цариградске Свете Софије, cf. L. James, *Senses and Sensibility in Byzantium*, *Art History* 27/4 (2004) 522–537 (са старијом литературом); с друге стране, инструктиван начин „реконструкције“ изгубљене слике и контекста њеног настанка путем писаног извора показао је А. Eastmond, *An Intentional Error? Imperial Art and "Mis"-Interpretation under Andronikos I Komnenos*, *Art Bulletin* 76/3 (1994) 502–510.

⁵ Cf. K. E. McVey, *The Domed Church as Microcosm: Literary Roots of an Architectural Symbol*, *DOP* 37 (1983) 91–121; R. Webb, *The Aesthetics of Sacred Space. Narrative, Metaphor and Motion in "Ekphrasis" of Church Buildings*, *DOP* 53 (1999) 59–74.

⁶ Методолошка студија у којој би се на одговарајући историјски начин, темељито различит од концепта установљеног почетком прошлог столећа пре свега у делима Габријела Мијеа, размотрио однос византијске архитектуре и градитељства у земљама под утицајем царства још није написана. Корисне напомене о приступу истраживањима могу се наћи у следећим радовима: С. Mango, *Approaches to Byzantine Architecture*, *Muqarnas* 8 (1991) 41–44; R. P. Bergman, *Byzantine Influence and Private Patronage in a Newly Discovered Medieval Church in Amalfi: S. Michele Arcangelo in Pogerola*, *Journal of the Society of Architectural Historians* 50/4 (1991) 421–445; *Local Schools in the Middle and Late Byzantine Architecture* (Round Table L, moderator P. L. Vocotopoulos), in: *XIXth International Congress of Byzantine Studies. Major Papers*, Copenhagen 1996, 500–505; R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton 1999, 25–33 (са старијом литературом); S. Ćurčić, *Middle Byzantine Architecture on Cyprus: Provincial or Regional?*, Nicosia 2000, 7–9, 34–35; С. Maranci, *Byzantium through Armenian Eyes: Cultural Appropriation and the Church of Zuart'noc*, *Gesta* 40/2 (2001) 105–124; И. Стевовић, *Архитектура Моравске Србије: локална градитељска школа или епизод водећих токова позновизантијског градитељског стварања*, *ЗРВИ* 43 (2006) 231–253; E. Bakalova, *Messemvria's Churches in the Context of Late Byzantine Architecture. A Historiographical Survey*, in: *ΣΟΦΙΑ. Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А. И. Комеча*, ed. А. Л. Баталов et al., Москва 2006, 547–572.

⁷ Као примере из новије историографије v. А. Eastmond, *"Local" Saints, Art and Regional Identity in the Orthodox World after the Fourth Crusade*, *Speculum* 78/3 (2003) 707–749; M. Savage, *The Interrelationship of Text, Imagery and Architectural Space in Byzantium. The Example of the Entrance Vestibule of Žiĉa Monastery (Serbia)*, in: *Die Kulturhistorische Bedeutung Byzantinischer Epigramme*, ed. W. Hörandner, A. Rhoby, Wien 2008, 101–111, као и начин разматрања истих споменика in: С. Mango, *Byzantine Architecture*, London 1986, 175 sq.; R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1989, 378 sq.

гога камења. На то се и она угледа, творећи угодна дела пред Господом у дому мужа својега.⁸

Будући да се у византијским изворима у којима се на неколико места говори о Манојловом боравку у Нишу приликом похода на српске земље описани сусрет ни где не помиње,⁹ подаци из дела Првовенчаног дуго су представљали тему истраживања и повод многим недоумицама у оквирима домаће историографије.¹⁰ Следствено току излагања у житију, читава епизода сагледавана је као својеврстан пролог даљим збивањима, односно Немањиним подухвату изградње цркве Светог Николе, који је, према извору, довео до сукоба са старијом браћом, потом заробљавања, чудесног избављења из тамнице уз помоћ светог Ђорђа и пресудне победе на бојном пољу, захваљујући којој се Немања коначно успео на великожупански престо. Свим проучавањима тог ланца догађаја доследно су, међутим, недостајале апсолутне и релативне хронолошке одреднице помоћу којих би се та збивања поузданије могла уклопити у низ вести византијских историчара што су, по свему судећи, о истим догађајима писали из властитог угла, помињући или пренебрегавајући оно што је било битно из перспективе царске политике и дипломатије. Једна од могућих спона, веома важних, појавила се у литератури тек пре неколико година, одмах дајући исказима Првовенчаног нову, праву и живу историјску вредност: презентовањем и тумачењем давно објављеног руског извора установљено је да је поменути сусрет, који се највероватније одиграо 1163. године, заправо означио финале брижљиво планиране делатности охридског архиепископа Јована, то јест Адријана Комнина, братанца Алексија I и брата од стрица севастократора Исака Комнина. На основу утемељене претпоставке да је управо тај црквени великодостојник препоручио цару будућег српског владара проистекао је следећи закључак: „... то би значило да је архиепископ Јован од раније познавао делатност Немањину и да ју је по свој прилици подржавао, посебно на пољу изградње манастира у топличком крају, на подручју нишке епархије Охридске архиепископије. То је могао бити прави разлог избијању сукоба између Немање и браће. Немања је и пре 1163. године уживао подршку византијске цркве, а у Нишу је стекао и наклоност самог цара.“¹¹ Оживљена или, тачније речено, враћена у историјску реалност, интересовања за тај догађај, несумњиво од кључне важности за темељито реструктурирање односа у врху српске средине, учинила су да упоредо с настанком рада који се налази пред читаоцем буде написан још један. У њему је, такође на основу подробне анализе изворних података и политичких прилика у односима Византије, Србије и Угарске, година 1155. предложена као време сусрета у Нишу, уз логичну и образложену претпоставку да аудијенција није била приређена само Немањи већ и његовој браћи, што подразумева сасвим нов начин посматрања околности у круговима српске власти средином XII stoleћа.¹²

Остављајући за другу прилику и далеко опширнију расправу преиспитивање свих чинилаца неопходних за стицање прецизније слике о збивањима која су, подстакнута градитељском делатношћу, довела до изложеног следа дешавања, пажњу ћемо при првом кораку усмерити на исказ о Богородичиној цркви (сл. 1) и на начине на које је он повезиван са сазнањима и бројним дилемама потеклим из њеног проучавања у оквирима сродних дисциплина.

Сл. 2. Топлица (Куришумлија), црква Св. Николе, куле на западној страни
Fig. 2. Toplica (Kuršumljija), church of St. Nicholas, towers on the west

Sicut luna variabilis, археолошки налази испрва добијени у полуаматерским истраживањима, потом у заштитним, али никада у систематским и довршеним, пружици су, осмотрени за почетак у „крупном плану“, тачно онолико података колико је било потребно за стицање *наизглед* нешто јасније представе о архитектури храма.¹³ Тиме се, међутим, приликом њихове интерпретације зашло у магловите пределе поменуте методолошке замке „илузије довршеног тока“, у послу историчара уметности неретко чујне песме сирена, саткане од комбинације строго формалистичког сагледавања материјала на терену и начелно варљиве а каузалношћу увек осенчене повластице данашњих знања о ономе што је одређеном остварењу претходило и – а то је нарочито битно – *ономе што је следило* за њим. Сумирани, ставови предочени у литератури пре би се могли одредити као низ по-

⁸ Стефан Првовенчани. *Сабрани списи*, ed. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1988, 65–66 (*Живот светог Симеона*); издање на српскословенском: *Житије Светог Симеона од Стефана Првовенчаног*, ed. В. Торковић, in: *Светосавски зборник 2*, Београд 1939, 19–21. На овом месту неопходно је напоменути да се наведени израз *свима правима* у извору појављује као *vsakuјmi pravudami*, што је у најновијем издању, cf. *Стефан Првовенчани. Сабрана дела*, ed. Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 1999, 23 преведено као *свим стварима*. Термин *правде* задржан је у *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаног*, ed. Ј. Мирковић, Београд 1939, 174.

⁹ Cf. *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, ed. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 1971 (даље: ВИИИЈ), 260, s. v. *Ниш*.

¹⁰ Cf. Ј. Калић, *Стефан Немања у модерној историографији*, in: *Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви*, 8 sq.; такође и Р. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge – New York 2004, 138 et passim, али без навођења многих радова из српске историографије, па самим тим и без разматрања ових питања.

¹¹ Ј. Калић, *Српска држава и Охридска архиепископија у XII веку*, ЗРВИ 44/1 (2006) 197–208, цитат на стр. 204.

¹² С. Пириватрић, *Манојло I Комнин, „царски сан“ и „самодришци власти српског престола“*, ЗРВИ 48 (2011) 106–108.

¹³ Cf. М. Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I*, Београд 1986, 37–49 (са старијом литературом).

Сл. 3. Црква Св. Николе, изглед јужне куле пре реконструкције (према М. Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, Архитектура Немањиног доба I)
 Fig. 3. Church of St. Nicholas, view of the south tower before reconstruction (after M. Čanak-Medić, Dj. Bošković, Arhitektura Nemanjinog doba I)

степену све запретенијих претпоставки него као било какви поузданији закључци, што је за последицу имало стварање затвореног методолошког круга, унутар којег су прве Немањине цркве постале *тема за себе*, суштински извучена изван сваког *реалног* историјског контекста, с којим је она комуницирала тек формалним позивањем на историјске изворе. Понеки од тих навода, као илустративни показатељи начина размишљања, морају се поново поменути: у првим послератним текстовима, насталим на основу дотадашњих археолошко-конзерваторских радова, Ђорђе Стричевић је, по аналогiji са основом цркве Е Царичиног града, у остацима Богородичиног храма препознао рановизантијску грађевину.¹⁴ Нешто касније исти аутор је, доводећи у везу њен просторни концепт и начин зидања тролучне олтарске преграде која је међу рушевинама стајала до 1935. године са *орис*-ом дозидане припрате с кулама топличког Светог Николе, средњовековну обнову Богородичине цркве датовао у XIV столеће, односно у време појаве „триконхалног плана у Моравској школи“. Одатле је, уз извесну резерву, произашао став да Немањино здање заправо треба поистоветити са оближњом црквом „изнад самог ушћа Косаонице у Топлицу чији су остаци ... дефинитивно откопани и конзервирани 1948. г.“¹⁵ Потом је, на основу разматрања веома изгледелог живописа у јужној кули

Светог Николе претпостављено да он потиче из треће деценије XIII века, што би представљало доњу границу настанка архитектуре тамошњег западног постројења, а, с обзиром на начин зидања тривилонa, и време обнове триконхоса, којем је тако „враћена“ идентификација с Немањиним црквом.¹⁶ Подстакнуто тим опажањем, као и наводом из Савиног житија светог Симеона, према којем Немања „сам сазда манастире: прво у Топлици светог оца Николе, и други тамо Свету Богородицу у Топлици“,¹⁷ даље тежиште истраживања стављено је првенствено на редослед настанка цркава, анализиран искључиво на основу градитељских својстава у најужем смислу речи, и однос обе грађевине спрам каснијих Немањиних здања или храмова чији се настанак везује за делатност његових најближих сродника. Тим путем привремено је утврђена веродостојност Савиног исказа, додатно „поткрепљена“ детаљним разматрањем *могућих* реконструкција првобитног изгледа Богородичине цркве.¹⁸ Надаље, међутим, на основу упоредне анализе мера некадашњих бочних одељења припрате триконхоса и димензија кула Немањиних Ђурђевих Ступова и цркве Светог Петра у Бијелом Пољу, наметнула се претпоставка да су мере млађих кула биле преузете с Немањине обновљене рановизантијске цркве, односно „да је Богородичина црква, пре него што је обновљена, имала двојне куле на pročелу од којих су постојали знатни делови све до XII века“, због чега би „постала ... прихватљива тврдња краља Стефана Првовенчаног да је Немања прво обновио Богородичину цркву, намењену касније за женски манастир“.¹⁹ Тако су *могуће* реконструкције просторног склопа храма после Немањиног захвата послужиле као полазне тачке у разматрању токова сакралне архитектуре настале у времену пре Студенице, чиме је „илузија довршеног тока“ дефинитивно однела превагу како у методолошком погледу тако и спрам онога што се из извора и налаза може, макар у обрисима, наслутити као некадашња реалност.

Конечно, на вишедеценијске дилеме око Немањиних храмова у најновијој историографији одговорено је на различите али једнако самоуверене начине: Богородичина црква, односно рановизантијски триконхос, обновљена је под утицајем цркве Е Царичиног града стога што је потоња у VI столећу имала функцију мариријума, а као време у којем се то догодило предложено је раздобље од довршења Ђурђевих Ступова до Немањиног одласка у Хиландар.²⁰ С друге стране, сасвим недавно закључено је да су Немањина обнова Богородичиног храма и дозиђивање припрате с кулама уз старију византијску цркву Светог Николе (сл. 2, 3) протумачени као незаконити подухвати, па је због тог разлога и по-

¹⁴ Ђ. Стричевић, *Рановизантиска црква код Куришумлије*, ЗРВИ 2 (1953) 179–198.

¹⁵ Idem, *Средњовековна рестаурација рановизантиске цркве код Куришумлије*, ЗРВИ 4 (1956) 199–211, цитат на стр. 210.

¹⁶ В. Ј. Ђурић, *Српско сликарство XIII века*, Загреб 1969, 23; idem, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 34.

¹⁷ *Стиси Св. Саве*, ed. В. Ђоровић, Београд – Сремски Карловци 1928, 154 (*Житије светог Симеона Немање*).

¹⁸ М. Чанак-Медић, *Нека питања хронологије раишких споменика*, Саопштења 17 (1985) 7–20; Чанак-Медић, Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I*, 43.

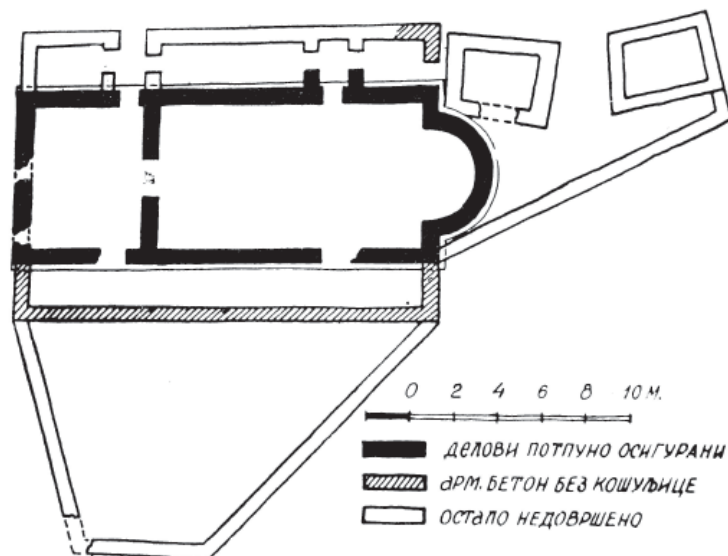
¹⁹ М. Чанак-Медић, *Двојне куле на pročелу цркава Немањиног доба*, in: *Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви*, 181–197, цитат на стр. 191 и нап. 48.

²⁰ А. Filipović, V. Ruggieri, *Il Monastero nemanjide dedicato alla Madre di Dio a Toplica (Serbia) e la „Scuola di Raška“: una rilettura critica*, *Orientalia christiana periodica* 74 (2008) 321–345.

буна браће заправо представљала неку врсту жалбе самом цару, након чега су уследили описани сукоби унутар породице.²¹

Покушај разјашњења многобројних питања у вези с Богородичиним храмом састоји се, у суштини, у постепеном сужавању великог поља разноврсних и међусобно повезаних непознаница, поља окруженог колико хетерогеним толико и невеликим „доказним материјалом“ којим располажемо. Уз обиље недовољно јасних и много пута претресаних историјских података, с једне стране, и различитих историјскоуметничких хипотеза, с друге, тај поступак захтева крајње опрезно кретање између тачака које се могу сматрати сразмерно поузданим путоказима, што значи да се истовремено морају испитивати природа и структура целине писаног извора, позитивно потврђени резултати теренских истраживања споменика, а не домишљени, и, коначно, оно што је у свој досадашњој литератури доследно изостајало или је тек овлаш узимано у обзир, а везано је за оновремену правну, односно религиозно-идеолошку позадину настанка архитектуре. У том троуглу – којем се, попут одсечка слике у калейдоскопу, облик непрекидно мења – налазе се одговори или макар у реалности тренутка утемељени наговештаји решења загонетке о првим Немањиним црквама.

Ако се текст житија сагледа према дословном редоследу садржине, из њега произлази да је Немања намах по сусрету с Манојлом започео радове на Богородичином храму. Формално, вест је изложена као логичан наставак цитираног описа његове радости поводом зидања црква, али и у самом извору и у опису догађаја који се бар донекле могу контролисати на основу података византијских писаца постоји више места што указују на синоптичку структуру излагања, односно на спајање више временских равни у једну, или на сасвим сажето извештавање о збивањима која су извесно имала неупоредиво већу специфичну тежину у односу на пажњу посвећену им у извору.²² Будући да сваки од примера захтева посебну расправу изван оквира теме, они се овде наводе само у функцији илустрације начина „размештања“ догађаја према потреби житија, а не историјског текста, дискурса сасвим примереног хагиографском жанру. Тако Првовенчани, набрајајући земље које је Немања добио на управу, наводи „по имену Топлицу, Ибар и Расину и зване Реке“, што указује на истовремено примање тих територија; под грчким именом Дендра (*Δένδρα*) област Река, међутим, Јован Кинам помиње као условно добро царском наредбом 1155. додељено жупану Деси, које је овај поседовао све до времена када га је Манојло Комнин 1162. именовало за новог српског првака.²³ Надаље, у речима о односу византијског цара и Немање („... иако овога Светога љубљаше цар, и он гледаше царске љубави“) такође је с разлогом препознат наговештај извесног трајања таквог односа,²⁴ а те речи се, подсетимо, налазе између описа сусрета у Нишу и почетка текста о Богородичиној цркви. Пажњу привлачи и то што је само једна реченица посвећена довршавању Светог Николе, она након разговора Немањиног с браћом, где је наговештен отворен сукоб, као и несразмера између тог и подробнијег исказа о подизању Ђурђевих Ступова, према Првовенчаном потпуно довршених пре битке код Пантина.²⁵ Уз наведени спис из доба Андрије Богољупског, сва је прилика како су и те појединости упутиле на претпоставку да је делатност око Богородичине цркве започета у времену које

Сл. 4. Топлица (Куришумлија), основа неистраженог објекта у непосредној близини Богородичине цркве (према Б. Вуловић, *Конзервација споменика културе у Топлици*)

Fig. 4. Toplica (Kuršumljija), ground plan of uninvestigated structure in the immediate vicinity of the church of the Virgin (after B. Vulović, *Konzervacija spomenika kulture u Toplici*)

је претходило нишком састанку.²⁶ Даљу могућу потпору таквом следу збивања дају подаци друге врсте, који се, међутим, морају тумачити из оновремене перспективе, а не данашње.

Уместо „вертикалне“ методолошке стратиграфије, која указује на то да је Немањина градитељска делатност од самих почетака подразумевала постојање његовог властитог и дефинисаног градитељског програма, сврсисходнијим приступом чини се „хоризонтални“ ракурс посматрања проблема, којим се у први план поставља стање споменика, потом оно у самој Топлици

²¹ S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to the Süleyman the Magnificent*, New Haven 2010, 492–493.

²² Калић, *Српска држава и Охридска архиепископија*, 204; Пириватрић, *Манојло I Комнин*, 90–91, 102, 108.

²³ Стефан Првовенчани, *Сабрани списи (Живот светог Симеона)*, 65; М. Благојевић, *Жупа Реке и „Дендра“ (Δένδρα) Јована Кинама*, ЗРВИ 35 (1996) 197–212.

²⁴ Пириватрић, *Манојло I Комнин*, 92, 98.

²⁵ Стефан Првовенчани, *Сабрани списи (Живот светог Симеона)*, 67–68; на основу фрагмената натписа с лунете цркве Светог Ђорђа познато је да је она била довршена 1170/1171. године (cf. J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у старом Расу*, Краљево 1984), односно у време када је Немања већ био на великожупанском престолу, то јест свакако после битке код Пантина. Не улазећи даље у стару, сложenu и контрадикторним изворима недовољно поткрепљену расправу о почецима Немањине власти [cf. ВИНЈ IV, 144–148 (J. Калић)]; *Историја српског народа I*, Београд 1981, 197–211 (J. Калић)], сматрамо да је потребно нагласити како Стефан Првовенчани нигде отворено не помиње битку између браће која је претходила подизању цркве, као што стоји код М. Чанак-Медић и Ђ. Бошковића (*Архитектура Немањиног доба I*, 55), што не значи да се она није догодила, односно да ју је хагиограф прећутао. Вреди подсетити и на заборављен податак да је међу свим досадашњим проучаваоцима Ђурђевих Ступова једино М. М. Васић (*Жича и Лазарица*, Београд 1928, 24) приметио да је то „једина наша црква где су куле приздане тако да се ... не види да су оне доцније приздане уз цркву“. Ако се остави по страни тумачење ове ситуације, односно приписивање доградње кула краљу Драгутину, у будућим проучавањима вреди се запитати какву је ситуацију искусни археолог, један од првих правих истраживача који је грађевину видео пре великих оштећења током Другог светског рата, заправо имао пред собом и шта га је навело на такав, можда само недовољно хронолошки прецизан закључак.

²⁶ Калић, *Српска држава и Охридска архиепископија*, 204–206.

Сл. 5. Данашњи изглед неистраженог објекта у непосредној близини Богородичине цркве

Fig. 5. Present state of uninvestigated structure in the immediate vicinity of the church of the Virgin

и на околним територијама. Сагледана из тог угла, Богородичина црква била би својеврстан „раритет“, будући да је, према досадашњим истраживањима, доследно установљавано како рановизантијски храмови Царичиног града и околине током средњег века нису били обнављани.²⁷ То, међутим, не значи да је духовни живот на тим просторима, и поред свих бурних догађаја, смена бугарске и византијске власти и угарских продора, замро до средине XII столећа, о чему оснивање и пописи дијецеза Охридске архиепископије представљају полазно али прворазредно сведочанство.²⁸

Иако је данас још тешко ући у траг практичним видовима рестаурације ромејског духовног примата, односно стратегији обнављања или заснивања културних места од 1018. године, понешто се ипак може наслути на основу повеља Василија II и археолошких налаза. Како је одавно познато, у првој царској повељи назначено је да се Мокро (Мокро), Компло (Комплó), Топлица (Топлицџа) и Сфелигово (Сфелигово) налазе у оквиру Нишке епископије (ἐπίσκοπον Νίσου).²⁹ Стање се, према свим расположивим изворима, није променило ни до Немањине појаве на историјској сцени, а ни у каснијем периоду, али су догађаји током тог дугог времена свакако имали утицаја на сакралну топографију Ниша и суседних области: њен континуитет и настојање да се установљени поредак очува огледају се у Кинамовој вести о судбини руке светог Прокопија, реликвије коју су Угри отели граду још 1072, а која је управо 1164, Манојловом заслугом, враћена у Ниш.³⁰ Када је реч о областима под управом нишког епископа, прва и четврта одавно су поуздано убициране источно од града, док су друга и трећа, западно од Мораве, остале загонетне: ако је идентификација Топлице неспорна, питање је да ли је њено седиште било на месту Прокупља или Куршумлије, односно да ли се Компло може поистоветити с Прокупљем.³¹ Уместо одговора сврсисходно је усредсредити се најпре на ситуацију оближњих споменика, а потом и на правну односно микротопографску позицију Немањиног здања, зато што је и једно и друго, између осталих података, одјекнуло и у спису Првовенчаног.

Ископавања у више наврата обнављане базилике у Прокупљу, посвећене светом Прокопију од позног средњег века, а вероватно и знатно раније, открила су све њене градитељске фазе, показујући да је најстарија грађевина била заснована још у X веку и први пут преправљена већ током наредног столећа, по установљењу Охридске архиепископије. За култно место и његову важност очигледно се знало и у новим околностима.³² Сасвим слична, како изгледа, била је и судбина Богородичине цркве. Иако више пута поменути у конзерваторским извештајима,³³ гробни белези и накит пронађени у веома поремећеним слојевима око триконхоса, хронолошки поглавито везани за период X–XII века, делимично су обрађени тек у новијој литератури,³⁴ док су претходно изостајали из разматрања историје храма, с тим што је изнет закључак „да је ту постојало манастирско насеље у којем се дуго живело“.³⁵ Будући да се подацима произашлим из археолошких налаза сада може много више веровати, произлази да је култно место постојало и у време када је Немања добио Топлицу на управу, односно да је било коју врсту његове делатности претходно морао одобрити нишки епископ, а за њу је засигурно знао – и потврдио је – и охридски архиепископ. Из помињања „дрквених права“ у житију јасно произлази закључак о правном положају Богородичиног манастира: као проверени савезник Ромеја, Немања је ту обитељ добио у виду харистикиона, својинском клаузулом одавно познатом и коришћеном у односима црквених прелата и поседника територија на којима су се епископски манастири налазили.³⁶ Ингеренцијама додељивања такве врсте статуса охридски архиепископ располагао је ван сваке сумње, а корист је била обострана: монашка обитељ тиме је добијала земљу, односно

²⁷ Cf. В. Поповић, В. Кондић, *Царичин Град. Утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд 1977.

²⁸ Издања извора о Охридској архиепископији сабрала је Ј. Калић, *Српска држава и Охридска архиепископија*, 197–198; од знатне је важности и нешто старији текст: Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања Архиепископије 1219. године*, in: *Сава Немањић – свети Сава. Историја и предање*, Београд 1979, 33 sq. (= eadem, *Европа и Срби. Средњи век*, Београд 2006, 122), као и најновији: G. Prinzing, *Die autokephale byzantinische Kirchenprovinz Bulgarien/Ohrid. Wie unabhängig waren ihre Erzbischöfe*, in: *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies I. Plenary Papers*, Sofia 2011, 389–413.

²⁹ С. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуље цара Василија II од 1019 и 1020 год.*, Београд 1908, 33–36.

³⁰ G. Moravcsik, *The Role of the Byzantine Church in the Medieval Hungary*, in: idem, *Studia Byzantina*, Budapest 1967, 337, са изворима; Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, in: eadem, *Европа и Срби*, 386; о култу светитеља cf. С. Габелић, *О иконографији Св. Прокопија*, ЗРВИ 43 (2006) 527–549; за покушај убициције и установљења основних градитељских својстава нишке цркве посвећене светом Прокопију cf. М. Ракоција, *Цркве Св. Прокопије и Св. Пантелејмон у Нишу и Стефан Немања*, in: *Ниш и Византија. Зборник радова IX*, ed. М. Ракоција, Ниш 2011, 283–296.

³¹ Новаковић, *Охридска архиепископија*, 35; Калић, *Црквене прилике*, 122.

³² Г. Милошевић, С. Ђурић, *Црква Св. Прокопија у Прокупљу. Резултати истраживачких радова у 1987. години*, *Старинар* 38 (1987) 83–109, посебно 95–101.

³³ Б. Вуловић, *Конзервација споменика културе у Топлици*, *Зборник заштите споменика културе* 3/1 (1953) 57–60; G. Marjanović-Vujović, B. Deljanin, *Kuršumlja „Sanac“*, *Arheološki pregled* 18 (1976) 133–134.

³⁴ Е. Зечевић, *Накит из цркве Св. Богородице у Куршумлији*, *Саопштења* 42 (2010) 7–38.

³⁵ Чанак-Медић, *Нека питања хронологије*, 8.

³⁶ Cf. опширну анализу те правне институције коју даје J. Ph. Thomas, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, Washington 1987, 167 sq., 223–239; M. C. Bartusis, *Charistikion*, in: *ODB*, I, ed. A. P. Kazhdan, Oxford 1991, 412–413.

Сл. 6. Богородичина црква, остаци троделне олтарске преграде током истраживања 1922. г.
(фото-документација Народног музеја у Београду)

Fig. 6. Church of the Virgin, remains of tri-partite altar screen in the course of exploration in 1922
(photo documentation of the National Museum in Belgrade)

економску основицу опстанка која није подразумевала уплив *харистикариоса* у њено духовно устројство,³⁷ док је земљопоседник имао права на постављање важних личности манастирске администрације, али по договору са црквеном организацијом, као и на учешће у расподели манастирских прихода, у овом случају највероватније оних од таксе на пролазак трговачких каравана који су се из Ниша оближњим путевима кретали према Расу на западу и Призрену и Љешу на југу.³⁸ Стога се може закључити да је Првовенчани – са извесним „модификацијама“ у тексту, у основи незнатним и с обзиром на време настанка и функцију житија сасвим разумљивим, којима је подухват приписао поглавито оцу – заправо описао стање које је било у потпуном складу с начелима византијске праксе: Немања је манастиру доделио властиту околну територију, „чрначки збор“ могао је установити искључиво у сарадњи с нишким епископом или уз благослов архиепископа Јована, а потом је манастир предао супрузи Ани, чије је „старање“ подразумевало административни надзор над њим, функцију која је управо у то доба одговарала титули и обавезама византијског манастирског *ефора*.³⁹

Сагледано упоредо с текстом извора и оновременим околностима, одређивање правне позиције Богородичиног манастира повлачи за собом читав низ закључака и

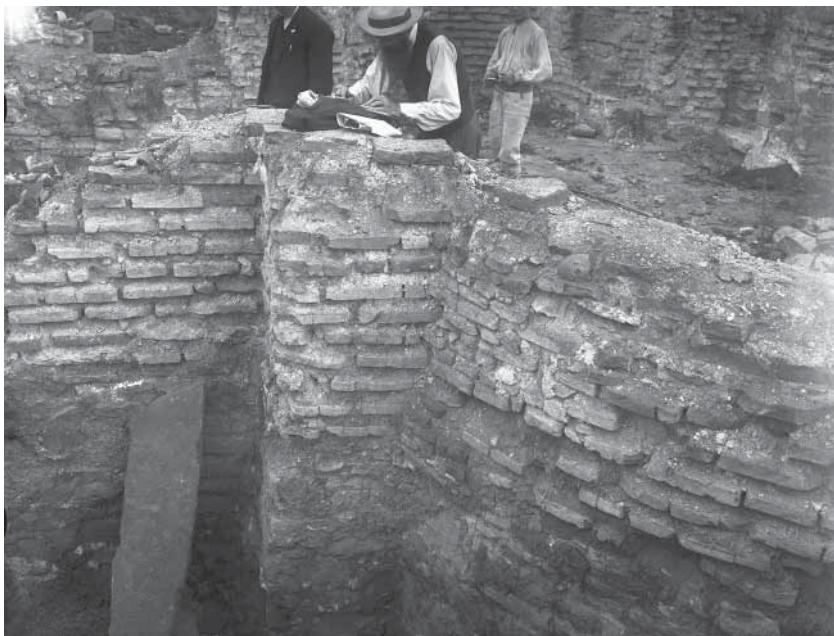
недоумица везаних како за историјски тренутак тако и за духовно устројство обитељи. Будући да су манастири у *харистикију* уобичајено давани на период од једне до три генерације, тим чином обезбеђивана је егзистенција породице у случају губитка поседа, што у српским земљама током XII stoleћа по свој прилици није била ретка појава.⁴⁰ Питање о томе да ли је Немања дословно

³⁷ Thomas, *Private Religious Foundations*, 167 et passim.

³⁸ О економској условљености позиције манастира cf. A.-M. Talbot, *Founders' choices: monastery site selection in Byzantium*, in: *Founders and Refounders of Byzantine Monasteries*, ed. M. Mullett, Belfast 2007, 43–58; за наведене путеве cf. Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 88–89; извесно је, мада непотврђено у изворима, да је пут према Расу, постављеном тачно наспрам Топлице с друге стране Копаоника, био један од „попличних“ праваца који су били изузетно важни за мања или већа кретања византијске војске и контролу западних српских земаља. Примера ради, тешко је пронаћи другу трасу којом је велики жупан Деса, према Кинамовом сведочењу, оглушујући се о царску наредбу убрзо по доласку на престо, могао кренути из Раса у освајање области Дендре, cf. ВИИИЈ IV, 62 (Ј. Калић); о значају и трасама путева који су водили ка српским областима cf. и Љ. Максимовић, *Србија и правци византијских похода у XII веку*, ЗРВИ 22 (1983) 7–19.

³⁹ Thomas, *Private Religious Foundations*, 218 sq.; A. Kazhdan, A.-M. Talbot, *Ephoros*, in: ODB I, 707–708.

⁴⁰ Познат је Десин пример, забележен у изворима (cf. нап. 38), као и онај Примислава, коме је Манојло, упркос бунтовном понашању, доделио земљу, cf. ВИИИЈ IV, 58 (Ј. Калић). Сам Немања могао је до-

Сл. 7. Богородичина црква, лице зида северне конхе током истраживања 1922.г. (фото-документација Народног музеја у Београду)

Fig. 7. Church of the Virgin, texture of the wall of the north conch in the course of exploration in 1922 (photo documentation of the National Museum in Belgrade)

обновио манастир или се под тиме подразумевала само промена правног статуса за сада остаје отворено, али се не може пренебрегнути наредни податак о „чрницама које установи у том манастиру светом“.⁴¹ Тумачен на различите начине, као грешка преписивача или уз помоћ „негативних“ налаза на терену који никада није систематски истраживан, цитат из текста Првовенчаног спада у ред оних чија се оправданост данас може разматрати искључиво на основу микротопографске ситуације локалитета.

Смештен на зараван падине која се тек неколико метара јужно од цркве стрмо спушта према трпезарији и ушћу Косанице у Топлицу, Богородичин манастир налази се, наимае, тачно наспрам остатака комплекса грађевина пресеченог путем, у чијем је средишту здање базиликалне основе, с полукружном апсидом усмереном према истоку и бочним бродовима знатно ужим у односу на главни, од којег су одвојени пуним зидовима. Приликом делимичних конзерваторских радова 1948. године просечна висина очуваних зидова износила је између једног и једног и по метра, а градиво је описано као полуприте-сани камен «коме недостају појасеви опеке» које су «вероватно, преко фасада ишле хоризонталним низовима смењујући се наизменично са каменом. Ову могућност потврђују многобројни примерци византиске опеке, са разноврсним утиснутим знацима, нађени у шуту» (сл. 4).⁴² Непуне четири деценије касније наведени подаци, саопштени уз примедбу да даље конзервирање „можда не би ни било пожељно пре него што се добије слика шта се све има пред собом“, ⁴³ прерасли су у закључак да је у питању «касноантичка базилика, знатно пространија од рашких цркава и без унутрашњих носача ... којој су доцније дозидани бочни бродови. Зидана је у техници *opus mixtum*, са три реда опека у једном слоју и потиче из IV или најкасније V века. У време рашчишћавања њених рушевина Б. Вуловић је нашао само антички материјал и није приметио никакве наговештаје да је била обнављана нити да је коришћена у средњем веку.»⁴⁴

Упркос томе што су радови на конзервацији остатака зидова ипак приведени крају, од времена Вуловићеве кампање ситуација на локалитету до данас није се битније променила (сл. 5). Оно што се, међутим, мора истаћи јесте неколико чињеница везаних за касније закључке. Као прво, ни на једном споју зидова главног и бочних бродова здања данас се не примећују никакви трагови накнадних доградњи; управо супротно, оно, у погледу зидања, делује као јединствена целина, унутар које се уочава низак камени банак што се пружа дуж спољашњих лица зидова средишњег простора грађевине, као и дубока јама у крајњем југозападном делу јужног брода. Јасни трагови улаза у грађевину нађени су на северозападној страни северног брода, одакле се прелазило у западно одељење, из којег су пролази водили ка средишњем делу и северном броду. То је највероватније био и једини улаз, будући да се тло на западу стрмо спушта према реци, док се уз јужни брод налазила полигонална грађевина чији је јужни зид продужен до апсиде и здања правоугаоне основе, које је могло имати намену цистерне или куле, неколико метара даље ка истоку. Такође, иако је, по Вуловићевом извештају, у шуту пронађено мноштво очигледно рановизантијских опека, податак о томе да се све до висине од једног и по метра није наишло на трагове зидања опеком озбиљно доводи у питање закључак о техници градње. Међу сачуваним грађевинама Царичиног града и шире околине не постоје објекти на којима је *opus mixtum* примењиван тек изнад поменуте висине, што не укида могућност да је опека коришћена у горњим зонама, али би, у том случају, разложно било помишљати на обнову здања или бар обнову његовог средишњег дела.⁴⁵ Тачно је да својом величином, основом и структуром простора базилика подсећа на објекте резиденцијалне намене подизане током IV–V века у Сплиту, Цариграду, Солуну, Стобима, Атини, али она исто тако подсећа и на истовремене или нешто млађе цркве, попут оне у Нерезима код Чапљине, базилике А у комплексу рановизантијског града на Јелици или оне у Гамзиграду.⁴⁶ С друге стране, сасвим сличну диспозицију имали су и храмови низа рановизантијских утврђења на територији данашње Македоније, који су, према археолошким налазима, у сведеним димензијама обнављани и коришћени управо у раздобљу након оснивања Охридске архиепископије: готово идентични примери својевремено су пронађени и истражени на локалитетима Кале (Ижиште) над реком

бити Реке или пре него што је област одузета Деси или након тога, а генерацију раније без властитих земаља по свој прилици остао је и Завида, cf. С. М. Ђирковић, *Преци Немањини и њихова постојбина*, in: *Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви*, 21–29; Т. Живковић, *Синови Завидини*, Зборник Матице српске за историју 73 (2006) 7–25; за паралеле у Византији cf. К. Smyrlis, *Small family foundations in Byzantium from the eleventh to the fourteenth century*, in: *Founders and Refounders*, 112 sq.

⁴¹ Cf. n. 8 supra.

⁴² Вуловић, *Конзервација*, 61.

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ Чанак-Медић, Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I*, 47.

⁴⁵ Cf. Поповић, Кондић, *Царичин Град; Caričin Grad III. L'Acropole et ses monuments*, ed. N. Duval, V. Popović, Rome–Belgrade 2010.

⁴⁶ Cf. Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, passim; базилика А на Јелици: М. Милинковић, *Градина на Јелици: рановизантијски град и средњовековно насеље*, Београд 2010, 186 sq.; базилика у Гамзиграду: *Caričin Grad III. L'Acropole et ses monuments*, 224, fig. III-20a; О. Шпелхар, *Хришћанска сакрална архитектура касноантичке Ромулијане (IV–VII век)*, *Зограф* 35 (2011) 27–36.

Сл. 8. Богородичина црква, поглед са западне стране
Fig. 8. Church of the Virgin, view from the west

Великом, Црквиште код Демир Капије и Кука (Рогле) на траси античког пута Скопље–Охрид.⁴⁷ Стога је једино што се из свега наведеног може закључити то да у овом тренутку нема археолошких доказа који јасно потврђују како је на том месту у Немањино време постојало сакрално здање, али нема ни оних који би то оспорили. Остаје, међутим, чињеница да се базилика налази на свега тридесетак метара у ваздушној линији од Богородичине цркве или, тачније, на месту које је извесно чинило део манастирског имања. Ако се исказ Првовенчаног сагледа из тог угла, разложном се чини могућност да је Немања као *харистикион* добио неку врсту двојног манастира, уз евентуалну обавезу да на њему спроведе одређене градитељске захвате, док су сви други послови у вези с духовним устројством били у искључивој надлежности духовног великодостојника. Будући да је пракса образовања тог вида монашких обитељи обновљена управо у епохи Комнина,⁴⁸ нема сумње да је иза читавог подухвата морала стајати особа која је посебно добро познавала како реалност оновременог црквеног живота тако, чини се, и личност и делатност не само Немањину већ и његове супруге. У таквом виду установљен, по византијском црквено-правном канону, манастир је са целокупном својом имовином постајао *res sacra*, побожни дар Богу. У његовом свакодневном животу ктигор је имао добро позната формална права, али не и право *поседовања* заједнице, које је, *de jure*, прелазило у домен епископа као јединог канонског „заступника“ Свевишњег.⁴⁹ Дајући „црквена права“ Богородичином

манастиру, Немања је властите области у Топлици заправо приложио дијецези Охридске архиепископије, а о свему што је у даљем „овоземаљском“ функционисању обитељи требало решавати одлучивано је у кругу који су чинили игуман, *ефор* и нишки црквени поглавар. Тешко је одупрети се утиску да је такав пројекат собом носио сасвим јасне и веома важне политичке последице и да је могао бити један од пресудних разлога посебног статуса који је Немања уживао приликом сусрета у Нишу.

⁴⁷ И. Микулчић, *Средновековни градови и тврдини во Македонија*, Скопје 1996, 162, 235, 335.

⁴⁸ Када је реч о комнинској епохи, термин *двојни манастир* мора се, пре него што се спроведу детаљна проучавања, ипак схватати условно, будући да је институција тако устројених обитељи била особена за рановизантијско доба, а потом је, бар званично, била укинута, cf. A.-M. Talbot, *Monastery, double*, in: ODB II, ed. A. P. Kazhdan, Oxford 1991, 1392. Чињеница је, с друге стране, да се сличне установе поново образују у време Алексија I Комнина; тада је основан познати „Орфанотропеон“, који је, како изгледа, имао чак четири манастира, cf. P. Magdalino, *Innovations in Government*, in: *Alexios I Komnenos. Papers*, ed. M. Mullett, D. Smythe, Belfast 1996, 156 sq.; R. Morris, *Monks and Laymen in Byzantium 843–1118*, Cambridge 1995, 282 sq. У време Алексијеве власти настао је и комплекс зидом раздвојених манастира Христа Филантропоса и Богородице Кехаритомене, cf. L. Rodley, *The Art and Architecture of Alexios I Komnenos*, in: *Alexios I Komnenos*, 339–358; религиозно-идеолошку основу настанка комнинских задужбина у Цариграду утемељено је разматрао В. Станковић, *Комнини у Цариграду (1057–1185). Еволуција једне владарске породице*, Београд 2006, 270–288.

⁴⁹ Cf. B. Stolte, *Law for Founders*, in: *Founders and Refounders*, 128 sq.

Сл. 9. Стеатитска икона са представом Богородице откривена током истраживања 1922.г. (фото-документација Народног музеја у Београду)
 Fig. 9. Steatite icon with a representation of the Virgin discovered in the course of exploration in 1922 (photo documentation of the National Museum in Belgrade)

Разматрање последњих очуваних трагова Богородичине цркве подухват је који, после свих захвата на локалитету и уз највећу могућу опрезност, може да пружи само низ претпоставки, верујемо разложних, произашлих из упоредног сагледавања резултата археолошких истраживања, једног посебног покретног налаза, даљег текста којим Првовенчани описује околности њеног настанка и архитектонских облика здања. Прво што се мора нагласити јесте то да је, иако у основи тачан, закључак да је Немања заправо само обновио рановизантијско хришћанско светилиште одавно оптерећен јасном али никада исказаном чињеницом да управо тај стратум грађевине у највећој мери *није претрајао* до времена најранијих савремених помена цркве, који се појављују од краја XIX века.⁵⁰ Наиме, остаци тролучне олтарске

преграде, фотографисани најпре 1922, а потом и 1934, показују да је до тада остао очуван само средишњи лук тривилонa, који је стајао слободно у простору (сл. 6), без икакве градитељске везе са урушеним бочним зидовима; њихови су поједини делови, с друге стране, зидани на различите начине, што указује на могућа места поправки изведених у средњем веку (сл. 7). Драгутин Н. Анастасијевић прочитао је на веома оштећеном малтерном слоју лука неколико слова *старословенског* натписа, а *орис* којим је преграда била зидана уистину је одговарао ономе са западних кула Светог Николе.⁵¹ Будући да је време њиховог настанка такође посредно одређено, једино што се са сигурношћу може рећи јесте то да су оне, *као и тривилон*, биле дозидане након подизања саме цркве, можда током треће деценије XIII столећа, али свакако не у Немањино доба.⁵² Утемељена до дубине од свега двадесет центиметара, олтарска преграда Богородичине цркве обрушила се сама од себе септембра 1935.⁵³ и у том стању грађевина је дочекала прву послератну конзерваторску интервенцију, сасвим сумарно сагледиву на фотографији из 1948. године.⁵⁴ Нешто мање од четврт века касније истраживања су настављена потпуним откривањем објекта с јужне стране храма, додатно засутог земљом одлаганом приликом ранијих ископавања, као и остатака зида и куле југоисточно од цркве.⁵⁵ На основу претходне документације и података добијених у тим кампањама потпуно су обновљени тривилон и његов спој с бочним зидовима, а припрата је делимично обновљена према облику основе, датоване у XIV век (сл. 8).⁵⁶ Када се, међутим, изглед конзервираних остатака здања упореди са старим фотографијама, могуће је уочити бар три недовољно доследно или чак сасвим слободно спроведене интервенције: најниже зоне стубаца тривилонa озидане су, за разлику од првобитних, готово искључиво у камену, о начину на који је преграда била повезана с бочним зидовима нису постојали никакви стварни показатељи, а потпуно испуњавање малтер-

⁵⁰ Године 1879. Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић пописују топличке старине, с тим што им није позната посвета здања чији остаци, према опису, извесно одговарају Светом Николи, док за „зидан иконостас од неке цркве, која је сва до земље порушена“ опрезно указују на могућност да је *то* „црква ... Св. Николе“, cf. М. Валтровић, Д. Милутиновић, *Извештај уметничком одбору СУД, Гласник СУД* 48 (1880) 449–471 (= Валтровић и Милутиновић. *Документи II – теренска грађа 1872–1907*, ed. Т. Дамљановић, Београд 2007, 37–55, цитат на стр. 46).

⁵¹ Д. Н. Анастасијевић, *Откопавање Немањине св. Богородице код Куришумлије*, *Старинар* 1 (1923) 47–55.

⁵² Cf. nap. бр. 16 supra.

⁵³ М. Станисављевић, *Остаци манастира Св. Богородице срушени јуче до темеља*, *Политика*, 6. септембар 1935.

⁵⁴ Вуловић, *Конзервација споменика културе*, 59, сл. 10; idem, *Конзервација Богородице Куришумлијске*, *Саопштења* 1 (1956) 67–69.

⁵⁵ М. Ljubinković, *Ископавња комплекса Немањиних цркава – Светог Николе и Свете Богородице код Куришумлије у 1973. години*, *Археолошки преглед* 15 (1973) 122; за ток тих истраживања и стање документације cf. Зечевић, *Накит*, 14–15.

⁵⁶ Чанак-Медић, Бошковић, *Архитектура Немањиног доба* I, 42. Будући да је у различитим кампањама, почев од Анастасијевићевог, у припрати цркве постепено дошло до потпуног поремећаја археолошке стратиграфије, овом приликом нећемо се подробније бавити њеним првобитним облицима и накнадним средњовековним интервенцијама. Поједине и, чини се, важне напомене у вези с тим делом грађевине и његов изгледом и функцијом у рановизантијском и каснијем раздобљу сасвим недавно предочио је N. Duval, *Le problème des chapiteaux de Kuršumlja*, in: *Caričin Grad III. L'Acropole et ses monuments*, 343–367, међу којима је, видећемо, за овај рад особито значајан закључак да су капители, данас базе стубова на улазу у цркву, потицали са епископске базилике из Царичиног града (стр. 347).

них спојница до равни опеке јесте учинило лица зидова „рановизантијским“, али их је истовремено учинило и сасвим различитим од оних која су се, сразмерно солидно очувана, појавила после првих ископавања. На тај начин коначно је пропуштена прилика да се дође до подробнијих сазнања о средњовековним градитељским захватима на цркви – Немањиним и каснијим.⁵⁷

Понешто ипак увек остане поштеђено ћуди историјског или историографског времена. Стеатитска иконица с фигуром Богородице пронађена у северној конхи (сл. 9) одавно је подробно проучена: на основу начина представљања установљено је да припада данас веома ретком типу Богородице Заступнице „Химеутис“ (*Χιμευτής*).⁵⁸ Њен једини дословни ликовни пандан, с наведеним атрибутом, налази се међу пет приказа евокација Маријиних цариградских чудотворних икона који су насликани на Синају у XI–XII столећу према оригиналима чуваним у престоничком светилишту Богородице Халкопратиске (сл. 10).⁵⁹ Поводом Богородичиног атрибута на основу навода у изворима изнета је претпоставка да је у питању заправо био *terminus technicus*, односно да је он вероватно настао због посебно раскошно изведеног окова иконе тог „изразито молитвеног типа Богородице“.⁶⁰ Међутим, иако је приказивањем у ставу с рукама склопљеним у молитвеном чину према руци Господњој представа на куршумлијској иконици иконографски заокружена и тиме семантички суптилно раздвојена од далеко чешћег типа Агиосоритисе, упркос размерама (7,8 × 3,6 cm), њен оквир и супедион, особени како за минијатурне тако и за монументалне примере, прецизно су изведени. Ако се узме у обзир својевремени закључак да је у малим форматима – на печатима, војивним иконама или новцу – Богородица Заступница различитих типова, насупрот куршумлијској, поглавито била приказивана у допојасној форми, налаз из топличке цркве делује као умањена портативна реплика неког и физички већег предлошка.⁶¹

Тај закључак, опрезно али чини се с разлогом, наводи на поновно разматрање појединих градитељских особености цркве. Наиме, у тексту написаном после првих истраживања Д. Анастасијевић забележио је следеће: „... ивице зидова код северне и јужне апсиде, с унутрашње стране, ишле [су] ... навише као стубови од низа само по једне слободне опеке. Ту сад имамо празне призматичне просторе у зиду, а само при дну слободне опеке.“⁶² На приложеном плану у сва четири угла простора између бочних конхи уцртана су квадратна поља која би имала да одговарају базама поменутих „стубова“, што је поновљено и на Вуловићевом цртежу основе, али без икаквог помињања њихових остатака у конзерваторском извештају.⁶³ Знатно касније на основу тих података, али без непосредног позивања на написе истраживача, закључено је следеће: „Средиште полу-пречника апсиде избачено упоље ... а на њиховом почетку, са унутрашње стране, образована су степенаста проширења. У тим проширењима постоје извесни носачи који нису зидарски повезани са околним зидовима. Од њих су остали само темељи и, изнад плочника, неколико редова зиданих опеком, али само у источним угловима. У току ископавања 1922. године нађена су лежишта исте конструкције и на западној страни, а она су постојала још у време заштитних радова на цркви 1948. године. Темељи тих лежишта знатно су плићи од темеља обимних зидова, као и подножје олтарске преграде, због

Сл. 10. Синај, манастир Св. Катарине, икона са представом Богородице «Химеутис», XII век, детаљ (према *Mother of God*, ed. M. Vassilaki)
Fig. 10. Sinai, monastery of St. Catherine, icon with representation of the Virgin «Chimeutis», twelfth century, detail (after *Mother of God*, ed. M. Vassilaki)

чега се помишљало да она потичу из времена обнове и да су носила стубове, или ступце на којима су почивали попречни и подужни луци-носачи позније уграђене куполе ... или су ту стајали слободни стубови као у бочним конхама цркве манастира Ивилона на Светој Гори, а куполна конструкција је морала имати друге носаче.“⁶⁴

Суочавање с још једном археолошки нејасном ситуацијом вероватно је било разлог за то да западни пар „носача“ ни на који начин не буде назначен приликом савремене обнове храма, једнако као и за резервисан став о њиховој функцији у образовању конструкције суперструктуре. Будући да је Анастасијевићева кампања била обележена значајним пропустима, на шта је указао Б. Вуловић,⁶⁵ није искључено да су се зидани додаци у западним угло-

⁵⁷ М. Чанак-Медић и Ђ. Бошковић (*Архитектура Немањиног доба I*, 41) наводе да је Вуловић 1948. затекао „само доњи део зидова првобитне грађевине, али је Анастасијевић ... забележио да је она почев од око два метра навише грађена друкчије и да је ту, поред опека, коришћен и камен“. Анастасијевић (*Откопавање*, 51) пише да су зидови цркве „подигнути на високим каменним темељима ... кроз и кроз од великих квадратастих црвених опека“, а ни на једном месту не помиње више зоне, које тада и нису постојале, нити било какву употребу камена.

⁵⁸ М. Татић-Ђурић, *Стеатитска иконица из Куришумлије*, ЗЛУМС 2 (1966) 65–85 (= eadem, *Студије о Богородици*, Београд 2007, 9–25).

⁵⁹ Eadem, *Студије о Богородици*, 17; cf. Ch. Baltoyanni, *The Mother of God in Portable Icons*, in: *Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art*, ed. M. Vassilaki, Milano 2000, 144–147 (без помињања ове Богородичине представе на синајској икони).

⁶⁰ Татић-Ђурић, *Стеатитска иконица*, 17.

⁶¹ О представама Богородице у малим форматима cf. S. Der Nersessian, *Two Images of the Virgin in the Dumbarton Oaks Collection*, DOP 14 (1960) 69–86, посебно 78; B. Pitarakis, *Female piety in context: understanding developments in private devotional practices*, in: *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, ed. M. Vassilaki, Aldershot 2005, 153–166; о представама Богородице Агиосоритисе cf. I. M. Djordjević, M. Marković, *On the Dialogue Relationship Between the Virgin and Christ in East Christian Art. Apropos of the Discovery of the Figures of the Virgin Mediatrix and Christ in the Naos of Lesnovo*, Зограф 28 (2000–2001) 13–48 (са старијом литературом).

⁶² Анастасијевић, *Откопавање*, 51.

⁶³ Вуловић, *Конзервација споменика културе*, 58, сл. 8.

⁶⁴ Чанак-Медић, Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I*, 41–42.

⁶⁵ Вуловић, *Конзервација споменика културе*, 57–58.

Сл. 11. Богородичина црква, призидана база носеће конструкције у североисточном углу наоса
 Fig. 11. Church of the Virgin, added base of the supporting construction in the northeast corner of the naos

Сл. 12. Богородичина црква, претпостављени жљеб олтарске преграде из Немањиног времена, северна страна
 Fig. 12. Church of the Virgin, assumed indentation of the altar screen from the time of Nemanja, north side

вима на цртежу основе нашли по аналогији са онима на источној страни, који се уочавају на фотографији Ђурђа Бошковића.⁶⁶ Но, чак и уколико то није било тако, податак о знатно плићим темељима источног пара база (сл. 11) озбиљно доводи у питање њихову конструктивну намену у релацији са сводовима и куполом. Значајно реалнији разлог за њихово постојање непосредно крај олтарске апсиде могао би, непосредно или посредно, бити везан управо за стеатитску иконицу, односно посвету цркве: на тим местима, уз зидове дужине око 60 cm, они су вероватно представљали зидане супедионе проскинитара или конструкција које су носиле сликане или камене иконе Богородице и Јована Крститеља, попут оне што се налази у колекцији *Dumbarton Oaks*, најпознатије и формално сасвим сличне куршумлијској.⁶⁷

У тумачењу симболичке куршумлијске иконице не могу се пренебрегнути ни посебна својства материјала од којег је она израђена, својства добро позната тадашњим ствараоцима. Зеленкасти пигмент стеатита, непровидан и без сјаја, представљао је идеалну „подлогу“ управо представама Марије, носећи собом алузије на Богородицу као чудесно неоскрнављену жену и Христов, односно рајски врт, више пута забележене у византијској поезији. Чињеница да стеатит изложен пламену не гори побуђивала је и асоцијације на Неопалиму купину, исказане у стиховима Манојла Фила изричито посвећеним једном од сличних предмета.⁶⁸ Управо та старозаветна реторика одјекнула је и у спису Првовенчаног. Наиме, када је Немања манастир предао у старање Ани, „она слушаше са сваком послушношћу и добродушношћу, чувајући храм пресвете Богородице... Јер о овој речи мудри: 'Часна жена у дому мужа својега више вреди од бисера и драгог камења'. Земаљски мисле о бисеру и камењу. Трошни су камен и бисери, а пророк мисли на онога који је пун добрих дела, као бисера и драгог камења. На то се и она угледа, творећи угодна дела пред Господом у дому мужа својега.“⁶⁹

Иако би се наведени исказ могао тумачити као ауторов властити литерарни доживљај околности везаних за живот Богородичиног манастира, особито с обзиром на изречену претпоставку о томе да је до још једне обнове цркве, остварене подизањем монументалног тривилона упоредо са западним постројењем Светог Николе, дошло управо у време његове владавине, недвосмислено упућивање на неколико навода о женској врлини из Соломонових прича као да поседује амбивалентан смисао, колико религиозни толико можда и онај проистекао из стварних догађаја у Немањином животу.⁷⁰ У овом тренутку задржаћемо се на првом стратуму, свакако најважнијем за потребе житија. Наиме, као што је познато, симболичка повезаност Богородице са Соломоном идеја је која је била утемељена и различито разрађивана још од најранијег раздобља развитка

⁶⁶ Чанак-Медић, Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I*, сл. 15.

⁶⁷ Nersessian, *Two Images*, fig. 6, димензије 104 × 60 cm.

⁶⁸ Cf. I. Kalavrezou, *The Mother of God in Steatite*, in: *Mother of God*, 189–190.

⁶⁹ Cf. n. 8 supra.

⁷⁰ У напмени уз текст *Житија светог Симеона* [Стефан Првовенчани, *Сабрани списи (Живот светог Симеона)*], приређивач на том месту препознаје само позивање на *Приче Соломонове* 31, 10 („Ко ће наћи врсну жену? јер вреди више него бисер“). Исказ се, међутим, односи и на стихове 12, 4 („Вриједна је жена вијенац мужу својему; а која га срамоти, она му је као трулеж у костима“) и 18, 22 („Ко је нашао жену, нашао је добро и добио љубав од Господа“).

хришћанске егзегетске мисли. Марија је препознавана као *Sedes Solomonis*, престо Христа, који је као Нови Соломон сишао с небеса и нашао се у њеном крилу као на свом овоземаљском трону, због чега је Богородица, по речима светог Августина, била „Божији храм“ или „живи трон који собом представља престо Бога“, како је писао Јован Дамаскин.⁷¹ Најнепосредније заснована на поистовећивању цркве са Соломоновим храмом, та идеја може се пратити још од *Друге књиге Мојсијеве* (25, 17–22), а у хришћанској епоси она је и „просторно“ смештена у олтар, који прераста како у симбол Христове смрти и васкрсења тако и у материјализовану алузију на престо постављен изнад лука Светиње над светињама.⁷² Одатле се још у Евсевијевом опису базилике у Тиру распоред унутар олтарског простора појављује као сублимирана асоцијација на древно јерусалимско светилиште, а посебна пажња посвећује се олтарској прегради као застору Шатора сведочанства.⁷³ Исто значење она је задржала и у потоњој византијској архитектури.⁷⁴ Стога је сасвим разумљиво то што су у последњим остацима две живописане фигуре на бочним странама средишњег отвора тривилона својевремено препознате представе Соломона и Давида;⁷⁵ непосредна ликовна аналогија на истом месту може се наћи у католикону Студенице,⁷⁶ а религиозно-идеолошка подлога у пару старозаветних царева као праслици богоизабране Немањине и Стефанове власти, односно као осовини идеје о њој.⁷⁷

Подижући куле пред црквом Светог Николе и тривилон у манастиру најнепосредније повезаном с личношћу своје мајке, Првовенчани је свакако имао и права и разлоге да постане други ктитор топличких обитељи, по угледу на улогу коју је претходно имао у Хиландару.⁷⁸ Смисао наведене религиозно-идеолошке паралеле, међутим, коначно је заокружен тек након Немањине смрти, те је стога разложно вратити се у Богородичин храм за Немањиног живота, јер би се у њему могли налазити још неки трагови делатности потоњег оснивача династије, једнако повезани са идејом изложеном у одељку житија. Наиме, „у јужном и северном зиду, на почетку олтарског простора, постоје ... уклесана усправна удубљења, у која је била ужлебљена дрвена конструкција иконостаса“.⁷⁹ Висина тих жлебова са отворима за греду износи око 2,35 метра, а у литератури је изнето мишљење да је реч о накнадној интервенцији (сл. 12, 13).⁸⁰ Будући да се у манастиру уистину дуго живело, таква претпоставка теоријски би могла бити тачна, али се чини да положај тих зидних усека у односу на ступце тривилона указује на то да су они изведени још у средњем веку. С друге стране, са сигурношћу се може закључити да жлебови нису чинили део конструкције рановизантијске олтарске преграде: у цркви Е Царичиног града „олтарски простор био је са запада ограничен канцелом, од кога су очуване две камене квадратне базе уз спој бочних конхи и зидова наоса“, ⁸¹ односно *исто оно* што је у Богородичиној цркви у Немањино време највероватније послужило за камене супедионе. Стога, будући да је у то доба олтарски део обухватао само апсиду, усеци у зиду могли би бити последњи траг позиције олтарске преграде изведене у оквиру Немањине обнове здања, по изгледу и месту на којем се налазила сасвим сличне оној што се и данас може видети у Светом Пантелејмону у Нерезима.⁸² Осим могућих практичних повода, управо је прослављање Богородице, и то путем њених прворазредних цариградских ликовних знамења,

Сл. 13. Богородичина црква, претпостављени жлеб олтарске преграде из Немањиног времена, јужна страна
Fig. 13. Church of the Virgin, assumed indentation of the altar screen from the time of Nemanja, south side

могло представљати разлог за посебну пажњу посвећену олтарској прегради, што би значило да су одељак у тексту Првовенчаног и сликани програм тривилона заправо

⁷¹ Cf. A. D. McKenzie, *The Virgin Mary as the Throne of Solomon in Medieval Art*, New York 1965 (непубликована докторска дисертација, New York University), 1–30 (за изворе и развој идеје); D. H. Weiss, *Architectural Symbolism and the Decoration of the Ste.-Chapelle*, *Art Bulletin* 77/2 (1995) 308–320; Ch. Hannick, *The Theotokos in Byzantine Hymnography: typology and allegory*, in: *Images of the Mother of God*, 69–76.

⁷² Cf. M. Barker, *The Great High Priest. The Temple Roots of Christian Liturgy*, London – New York 2003, 67 sq.

⁷³ J. R. Branham, *Sacred Space under Erasure in Ancient Synagogues and Early Churches*, *Art Bulletin* 74/3 (1992) 380 sq.

⁷⁴ Cf. R. Ousterhout, *New Temples and New Solomons. The Rhetoric in Byzantine Architecture*, in: *The Old Testament in Byzantium*, 223–253, 231 (са старијом литературом).

⁷⁵ Стричевић, *Средњовековна рестаурација*, 208.

⁷⁶ М. Кашанин, М. Чанак-Медић, Ј. Максимовић, Б. Тодић, М. Шакога, *Манастир Студеница*, Београд 1986, 138 (Б. Тодић).

⁷⁷ С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија*, Београд 1997, 197–207.

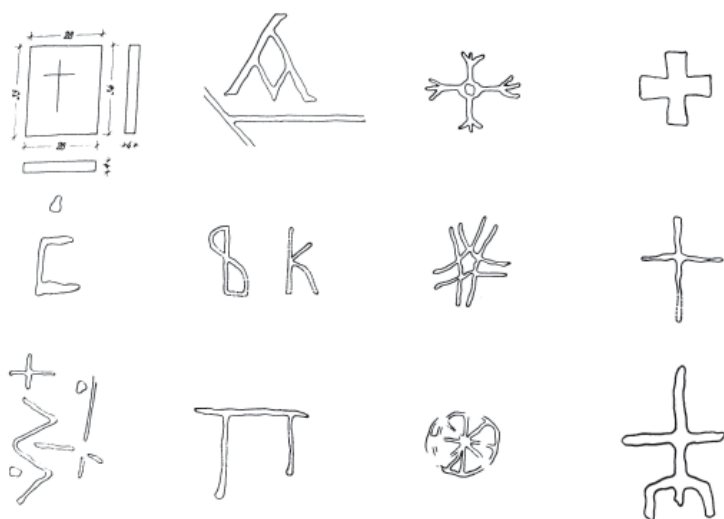
⁷⁸ *Ibid.*, 206.

⁷⁹ Чанак-Медић, Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I*, 41.

⁸⁰ *Ibid.*

⁸¹ Поповић, Кондић, *Царичин Град*, 135.

⁸² Cf. I. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage*, Wiesbaden 2000, 88 sq., figs. X–XII, Pl. 8.

Сл. 14. Црква Св. Николе, печати на опекама (према Б. Вуловић, *Crkva Svetog Nikole kod Kuršumlije*)
 Fig. 14. Church of St. Nicholas, stamps on bricks (after Б. Вуловић, *Crkva Svetog Nikole kod Kuršumlije*)

Сл. 15. Богородичина црква, печати на опекама (према М. Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I*)
 Fig. 15. Church of the Virgin, stamps on bricks (after М. Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I*)

били порука о смислу тог дела грађевине преузета из старијег, Немањиног раздобља.

Коначну потврду таквом мишљењу посредно али недвосмислено пружа одговор на питање о томе зашто је, међу свим другим бројним рановизантијским храмовима у околини, управо тај био посебно важан, питање на које се и много раније могло одговорити, али које у историографији практично није ни постављано због колико прикривене толико и дубоке сенке „илузије довршеног тока“. Богородичина црква, наиме, као што је небројено пута речено, образована је по просторном концепту триконхоса. Таква њена основа нити је одражавала почетак и крај неког споредног тока у „рашкој архитектури“, нити је морала настати онда када је само формално сличан тип грађевине постао водећи у „моравској школи“. Можда већ у рановизантијско доба, а без сумње у епохи о којој је реч, Богородичина црква у свом времену представљала је дело подигнуто, односно обновљено по узору који је приспео из јасно дефинисаног програмског одређења преношења сасвим одређене просторне

схеме највећих престоницких средишта Богородичиног култа. Да ли је то путовање симболичке форме кроз време и простор ишло преко Свете горе и изградње католикона Велике лавре почетком друге половине X века, подухвата који је недавно у два маха критички размотрен, са закључком да не постоје никакви позитивни докази о томе да су бочне конхе главне манастирске цркве резултат накнадних интервенција,⁸³ или је топличка црква настала под непосредним утицајем вековне цариградске традиције коју је пренео учени архиепископ Јован – у овом тренутку готово да је недоумица од другоразредног значаја. Оно што је извесно јесте то да су Немањини духовни саветници, размишљајући на средњовековни начин, знали да се управо триконхосом у малим, за то време смисаоно ирелевантним размерама заправо обнављају просторна језгра Богородичине цркве у Влахернама и Богородице Халкопратиске: прва је, према изворима, бочне конхе добила у подухвату Јустина II, а друга преградњом у доба Василија I. Према тим узорима, по свој прилици, истоветне просторне јединице постале су саставни део како атоских тако и неких других великих византијских светилишта.⁸⁴ Не треба, међутим, занемарити ни могућност да је узор при интервенцијама на најзначајнијим цариградским Богородичиним храмовима могао потицати из Јустинијановог времена, односно да је то била његова црква Христовог Рођења у Витлејему – парадоксално али истинито, једина сачувана грађевина тог ранга, која је тада добила два велика бочна полукружна проширења уз олтарски простор, а која је, као што је познато, у Манојлово време и његовим средствима била делимично обновљена.⁸⁵ Једном речју, управо као што су сразмерно мале интервенције на најчувенијим делима византијске архитектуре знале да буду инспирација за настанак нових типова грађевина,⁸⁶ на исти је начин током времена традиција чинила да стара и можда напуштена светилишта оживе због подстицаја придошлих из наведених измена. Једино из тог методолошког угла Богородичина црква у Топлици може се посматрати у реалном историјско-сакралном контексту и самим тим са свим одговарајућим властитим значајем.

У проучавању првог Немањиног храма остала је, међутим, још једна загонетка, која – иако наизглед припада архитектури у ужем смислу речи – када се поново размотри, као да пружа и наговештаје о неким далеко важнијим процесима, практично кључним за српску средину у другој половини XII века, а који су одјекнули и у животном путу и успону на власт утемељивача династије. Наиме, мада је одавно познато да су на све три грађевине разматране у овом раду пронађене опеке

⁸³ Cf. Σ. Ματσλοῦκος, *To καθολικό της Μονής Βατοπεδίου: Ιστορία και αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2001, 138–152; Α. Tantsis, *The so-called "Athonite" type of church and two shrines of the Theotokos in Constantinople*, *Зограф* 34 (2010) 5–6.

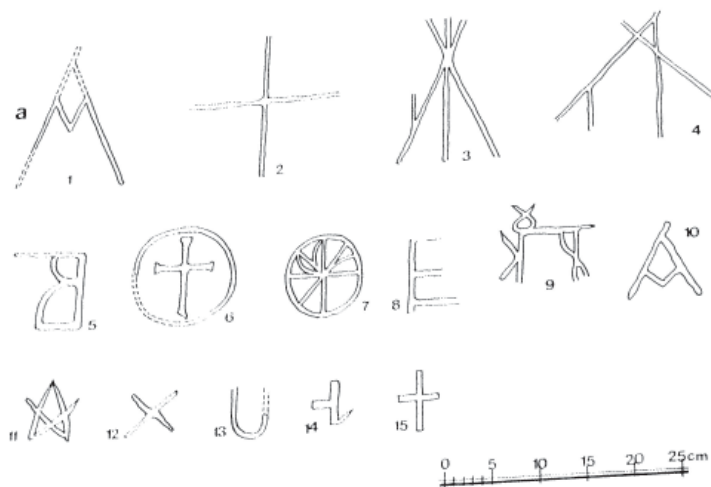
⁸⁴ *Ibid.*, 6–10. Историја и смисаони контекст тих и других Богородичиних храмова и знамења у Цариграду детаљно су анализирани и протумачени у докторској тези Ј. Б. Ердљан, *Идеја Јерусалима и градови-престонице држава православних Словена у позном средњем веку*, Београд 2008 (непубликована докторска дисертација, Универзитет у Београду), 75 et passim; о значају Богородичиног култа у каснијем раздобљу Немањиног живота и код његових наследника cf. eadem, *Studnica. A New Perspective?*, in: *Serbien und Byzanz Tagungsband* (акта научног симпозијума одржаног на Универзитету у Келну, децембра 2009, у штампи).

⁸⁵ За литературу о цркви Рођења Христовог у Витлејему cf. М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009, 33–35, 210–220.

⁸⁶ Tantsis, *The so-called "Athonite" type of church*, 10.

с печатима, тој чињеници не само што није посвећена одговарајућа позорност већ су се у примарној литератури појавиле и крупне материјалне грешке, које су читав проблем учиниле још сложенијим. Подсетимо, Д. Анастасијевић је у извештају о првим ископавањима Богородичине цркве објавио фотографију знамените опеке с натписом MAVRIANVS,⁸⁷ Б. Вуловић је у шуту уз оближњу базилику наишао на „многобројне примерке византиске опеке, са разноврсним утиснутим знацима“,⁸⁸ а крајем педесетих година прошлог века исти истраживач презентовао је и цртеж ознака особених за истоветно градиво откривено током тадашњих радова на цркви Светог Николе (сл. 14).⁸⁹ Нећемо улазити у разлоге због којих је три деценије касније табла „штемплова“ с последње поменуте грађевине штампана у поглављу о Богородичиној цркви, док је опеци с наведеним натписом, такође уз погрешну илустрацију, неколико речи било посвећено у излагању о другом топличком храму (сл. 15).⁹⁰ Ипак, потоња истраживања ситуацију су учинила донекле јаснијом. Она су отворила могућност за претпоставке које воде у различитим правцима и које се, по свој прилици, дефинитивно преламају у сукобима после Немањиних ктиторских подухвата, описаним у даљем тексту Првовенчаног, или чине њихову позадину. Без обзира на то што је заувек изгубљена могућност добијања егзактних података о проценту у којем је то градиво, несумњиво рановизантијско, коришћено, данас се може установити да се димензије старије и млађе опеке на цркви Светог Николе готово уопште међусобно не разликују.⁹¹ Тешкоћу у покушају кабинетског раздвајања градива по хронологији представља и чињеница да се током каснијих столећа средњег века ознаке на опекама појављују знатно ређе и с битно другачијим репертоаром мотива,⁹² али је немогуће понешто не наслутити из следећих Вуловићевих речи о опекама откриваним пре конзервације Светог Николе: „... у већини случајева, на једној страни носе разноврсне ознаке отиснуте у калупима у којим су опремане. Заслужује пуно пажње сличност, готово идентичност са знацима на опекама пронађеним на куршумлијском триконхосу, као и на Богородичиној цркви у Студеници.“⁹³

Колико год да је износила поменута „већина случајева“, Немањина грађевина која је, према дословно схваћеном тексту извора, изазвала коначан раздор међу браћом била је изграђена од рановизантијске опеке, а, судећи по табли што одговара Богородичином храму, исто је било и с њим, и то не само у рановизантијском слоју.⁹⁴ Поменути закључак углавном је наводио на помисао о кратком интервалу између подизања две цркве, што може али и не мора бити аргумент довољан за такву претпоставку.⁹⁵ Будући да се мотиви на опекама данас могу упоредити са систематизованом збирком отисака пронађених на здањима акропоља и околине Царичиног града, појединима је, хипотетично, могуће наслутити и порекло: примера ради, опеке с различитим варијантама слова „А“ нису откривене у Царичином граду, али јесу на локалитету Бреговинско кале, рановизантијском утврђеном насељу недалеко од Прокупља (сл. 16);⁹⁶ с друге стране, опеке са симболима точка са свим паоцима или слова „П“ са целом или скраћеном десном линијом биле су продукт радионица уопслених за потребе изградње објеката у средишту Царичиног града. Најважнијим се, међутим, чини то што су опеке печатирани разноликим облицима крста, идентичним са онима са обе цркве, такође

Сл. 16. Бреговина код Прокупља, печати на опекама рановизантијске цркве (према Caričin Grad III)
Fig. 16. Bregovina by Prokuplje, stamps on bricks of an Early Byzantine church (after Caričin Grad III)

потичале само са епископске базилике или грађевина у њеној непосредној околини (сл. 17).⁹⁷

Прва помисао која се јавља након разматрања наведених података водила би закључку да је употреба старијег градива на Немањиним црквама била резултат постојања великог броја рановизантијских локалитета у Топлици и околини, међу којима је најзначајнији извор готовог и добро очуваног материјала свакако био Царичин град. Из данашње визуре тај практични разлог могао би бити прихватљив, али само уколико би се занемариле чињенице реалног историјског времена или, у овом случају, засад невелики али веома симптоматичан збир појединости познатих из живота архиепископа Јована, кључне фигуре у Немањином приближавању

⁸⁷ Анастасијевић, *Откопавање*, 54, сл. 5; Стричевић, *Рановизантијска црква*, 190; Ђ. Бошковић, Б. Вуловић, *Царичин Град – Куршумлија – Студеница*, *Старинар* 7–8 (1956–1957) 173–179.

⁸⁸ Вуловић, *Конзервација споменика културе*, 61.

⁸⁹ Idem, *Crkva Svetog Nikole kod Kuršumlije*, *Zbornik radova Arhitektonskog fakulteta u Beogradu* III/7 (1956–1957) 15, sl. 17.

⁹⁰ Чанак-Медић, Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I*, 45, сл. 5; 23, сл. 5.

⁹¹ Cf. М. М. Ристић, С. М. Ђирковић, В. Кораћ, *Опеке српских средњовековних манастира*, Београд 1989, 31–33; *Caričin Grad III. L'Acropole et ses monuments*, 80–81.

⁹² Cf. К. Θεοχαρίδου, *Συμβολή στη μελέτη της παραγωγής οικοδομικών κεραμικών προϊόντων στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια*, *Δελτίον ΧΑΕ* 13 (1985–1986) 97–112; Ousterhout, *Master Builders*, 128–132.

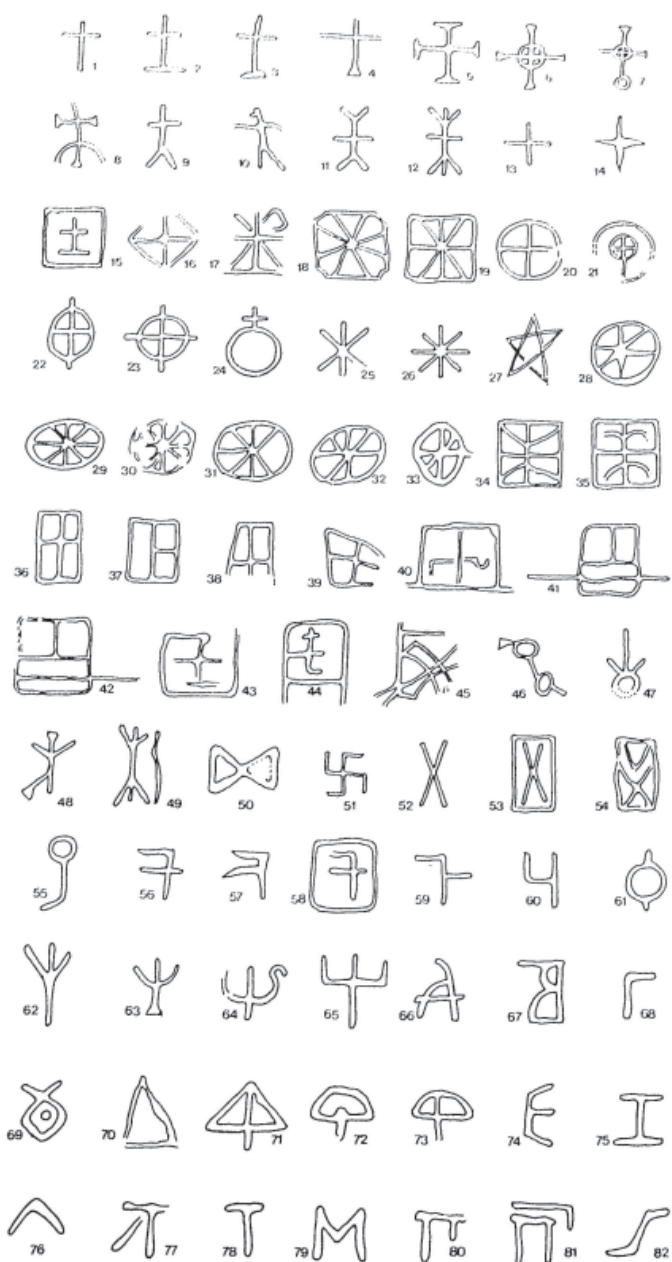
⁹³ Vulović, *Crkva Svetog Nikole*, 10.

⁹⁴ Чињеница да се на табли ознака на опекама Богородичине цркве (cf. Чанак-Медић, Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I*, 23) налази значајно већи број мотива него на Светом Николи могла би заправо да буде показатељ укупног репертоара симбола пронађених не само ту већ и „у шуту“ крај базилике, у непосредној близини храма.

⁹⁵ Текст извора у извесној мери упућује на такав след догађаја, али се због описаног карактера излагања у целини наводи Првовенчаног не могу узети као сигуран доказ о сукцесивној или чак истовременој градњи оба храма, што су претходни истраживачи безрезервно прихватили, cf. Чанак-Медић, Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I*, 39. Разлози који би могли да говоре против такве релативне хронологије наведени су у даљем тексту овог рада.

⁹⁶ Cf. *Caričin Grad III. L'Acropole et ses monuments*, 96, fig. I, 46a; за базилику код Бреговине v. М. Јеремић, *Рановизантијска базилика на локалитету „Бреговинско кале“ код Прокупља*, in: *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку*, ed. М. Васић, Д. Маринковић, Београд–Прокупље 1999, 119–160.

⁹⁷ *Caričin Grad III. L'Acropole et ses monuments*, 96, fig. I, 44; Vulović, *Crkva Svetog Nikole*, 15, sl. 17.

Сл. 17. Царичин Град, печати на опекама епископске базилике и суседних грађевина (према *Caričin Grad III*)
 Fig. 17. Caričin Grad, stamps on bricks of the episcopal basilica and surrounding buildings (after *Caričin Grad III*)

византијском двору.⁹⁸ Под световним именом Адријан он се налазио у најужем кругу породичних сродника и сарадника цара Јована II; пратио га је у војним походима на источним границама, одакле је 1138. године отишао на ходочашће у Свету земљу. Примивши монашку схиму, недуго по повратку у престоницу 1139. почаствован је титулом архиепископа Бугарске (Охридске архиепископије) и тако је постао једини високи црквени достојанственик комнинског рода. На том месту не само што је дочекао смену на цариградском престолу већ је, као особа од изузетног поверења, године 1144. био један од двојице Манојлових заступника на суђењу монаху Нифону, оптуженом за пружање подршке извесним кападокијским епископима који су проповедали богумилску јерес. Коначно, по свој прилици одмах након тог догађаја, променио је своју титулу и почео да се назива архиепископом Јустинијане Приме и Бугарске.⁹⁹ Остављајући за другу прилику разматрање свих оних више него далекосежних последица његове црквене власти над српским земљама и, рекло би се, готово једнако

присних односа с Манојлом и Немањом, закључујемо да из наведених података сама по себи произлази помишао о томе да је настанак првих Немањиних задужбина истовремено представљао програмски конотиран вид обнављања традиције некадашњег центра Јустинијановог царства на Балкану. У том смислу разложно је подсетити на то да је, начелно, чин *обнове* старијих светилишта, практично спровођен на сасвим разнолике начине, вековима у Византији носио религиозно-идеолошку тежину готово већу од оснивања нових цркава.¹⁰⁰ Током читаве комнинске епохе, а нарочито у Манојлово доба, како је више пута документовано и убедљиво показано, управо тај концепт ослањања на прошлост, који је у једном току досегао до дословног *imitatio Christi*, а у другом био испољаван темељитим интервенцијама на највећим хришћанским светилиштима, представљао је осовинску идеолошку полуку и потпору власти династије и њене властите слике о самој себи.¹⁰¹ Одатле је подухват архиепископа Јована – колико год из данашње перспективе можда изгледао скромно по познатом броју насталих цркава – био не само идејно потпуно у складу с Манојловим амбицијама већ је, у не мањој мери, био проузрокован сасвим одређеном Јовановом обавезом да се, као чувар праве вере, и на тај начин супротстави богумилској јереси, која је у његово време готово прерасла у паралелну „црквену“ организацију, распрострањену од малоазијских провинција до обала Атлантика, имајући управо на простору западних граница Охридске архиепископије једно од својих најјачих упоришта.¹⁰² У том процесу српски жупан и тада и у потоњим деценијама свог живота показао се као повремено ђудљив али у основи идеалан савезник.

⁹⁸ Калић, *Српска држава и Охридска архиепископија*, 201 sq.

⁹⁹ Cf. M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081–1261*, Cambridge – New York 1995, 78, 173–174 (са изворима и старијом литературом); о похвалним словима насталим у Адријанову (Јованову) част v. Станковић, *Комнини у Цариграду*, 173–175, 266–267; cf., такође, и кратак преглед историјата појаве ове титуле који даје Б. Тодић, *Фреске у Богородици Перивлентни и порекло Охридске архиепископије*, ЗРВИ 39 (2001–2002), 154 sq. (са старијом литературом), као и E. Naxidou, *An Aspect of the Medieval History of the Archbishopric of Ohrid. Its Connection with Justiniana Prima*, Byzantinoslavica 64-1 (2006), 153–168.

¹⁰⁰ За средњовековне примере, начелно, v. G. Bandmann, *Early Medieval Architecture as a Bearer of Meaning*, New York 2005, 119 sq.; за примере у Византији v. C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire, 312–1453. Sources and Documents*, Englewood Cliffs 1972, passim; за комнинско доба V. Dimitropoulou, *Imperial women founders and refounders in Komnenian Constantinople*, in: *Founders and Refounders*, 102; M. Mullett, *Refounding monasteries in Constantinople under the Komnenoi*, in: *Founders and Refounders*, 366–378.

¹⁰¹ Познато је да су практично целокупан корпус комнинских грађевина у престоници чиниле различите обновљене цркве, затим оне подигнуте по угледу на старије храмове, док је у нове грађевине уношен древни камени мобилијар. Идеолошки аспект тог концепта анализирао је В. Станковић, *Комнини у Цариграду*, 270 sq. С друге стране, Манојло је активно учествовао и у обновама највећих хришћанских светилишта у Светој земљи, пре свега у обнови цркве Светог гроба [cf. R. Ousterhout, *Architecture, Art and Komnenian Ideology at the Pantokrator Monastery*, in: *Byzantine Constantinople. Monuments, Topography and Everyday Life*, ed. N. Necipoğlu, Leiden–Boston–Köln 2001, 133–150; idem, *Architecture as Relic and the Construction of Sanctity. The Stones of the Holy Sepulchre*, *Journal of Society of Architectural Historians* 62/1 (2003) 4–23], али и неких од најчувенијих ходочасничких центара у Малој Азији, попут храма Светог Николе у Мири [cf. N. Karakaya, *The Burial Chamber Wall Paintings of Saint Nicholas Church at Demre (Myra) Following Their Restoration*, *Adalya* 8 (2005) 287–310 (са старијом литературом)]. Сви наведени подухвати збивали су се док је Јован заузимао архиепископски трон у Охриду.

¹⁰² Cf. Angold, *Church and Society*, 468 sq. (са старијом литературом).

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – REFERENCE LIST

- Анастасијевић Д. Н., *Откопавање Немањине св. Богородице код Куриумлије*, *Старинар* 1 (1923), 47–55 [Anastasijević D. N., *Otkopavanje Nemanjine sv. Bogorodice kod Kuršumlije*, *Starinar* 1 (1923), 47–55].
- Angold M., *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081–1261*, Cambridge 1995.
- Art and Text in Byzantine Culture*, ed. L. James, Cambridge – New York 2007.
- Бабић Г., *Христолошке расправе у XII веку и појава нових сцена у апсидалном декору византијских цркава*, *ЗЛУМС* 2 (1966) 9–31 [Babić G., *Hristološke raspre u XII veku i pojava novih scena u apsidalnom dekoru vizantijskih crkava*, *ZLUMS* 2 (1966) 9–31].
- Bakalova E., *Messemvria's Churches in the Context of Late Byzantine Architecture. A Historiographical Survey*, in: ΣΟΦΙΑ. Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А. И. Комеча, ed. A. J. Batalov et al., Москва 2006, 547–572 [Bakalova E., *Messemvria's Churches in the Context of Late Byzantine Architecture. A Historiographical Survey*, in: SOPHIA. Sbornik statei po iskusstvu Vizantii i Drevnei Rusi v chest' A. I. Komecha, ed. A. L. Batalov et al., Moskva 2006, 547–572].
- Baltoyanni Ch., *The Mother of God in Portable Icons*, in: *Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art*, ed. M. Vassilaki, Milano 2000, 144–147.
- Bandmann G., *Early Medieval Architecture as a Bearer of Meaning*, New York 2005.
- Barber Ch., *Contesting the Logic of Painting. Art and Understanding in Eleventh-Century Byzantium*, Leiden–Boston 2007.
- Barker M., *The Great High Priest. The Temple Roots of Christian Liturgy*, London–New York 2003.
- Bartusis M. C., *Charistikton*, in: *ODB*, I, ed. A. P. Kazhdan, Oxford 1991, 412–413.
- Belting H., *The End of History of Art?*, Chicago 1987.
- Bergman J. P., *Byzantine Influence and Private Patronage in a Newly Discovered Medieval Church in Amalfi: S. Michele Arcangelo in Poggerola*, *Journal of the Society of Architectural Historians* 50/4 (1991) 421–445.
- Vjalostocki J., *Povjest umjetnosti i humanističke znanosti*, Zagreb 1986.
- Благојевић М., *Жуна Реке и «Дендра» (Дένδρα) Јована Кинама*, *ЗРВИ* 35 (1996) 197–212 [Blagojević M., *Župa Reke i «Dendra» (Déndra) Jovana Kinama*, *ZRVI* 35 (1996) 197–212].
- Бошковић Ђ., Вуловић Б., *Царичин Град – Куриумлија – Студеница*, *Старинар* 7–8 (1956–1957) 173–179 [Bošković Đ., Vulović B., *Caričin Grad – Kuršumlija – Studenica*, *Starinar* 7–8 (1956–1957) 173–179].
- Branham J. R., *Sacred Space under Erasure in Ancient Synagogues and Early Churches*, *Art Bulletin* 74/3 (1992) 380 sqq.
- Capizzi C., *ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ. Saggio d'esegesi letterario-iconografica*, Roma 1964.
- Caričin Grad III. L'Acropole et ses monuments*, ed. N. Duval, V. Popović, Rome–Belgrade 2010.
- Чанак-Медић М., *Нека питања хронологије рашких споменика*, *Саопштења* 17 (1985) 7–20 [Čanak-Medić M., *Neka pitanja hronologije raških spomenika*, *Saopštenja* 17 (1985) 7–20].
- Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура Немањиног доба I*, Београд 1986 [Čanak-Medić M., Bošković Đ., *Arhitektura Nemanjinog doba I*, Beograd 1986].
- Чанак-Медић М., *Двојне куле на прочељу цркава Немањиног доба*, in: *Стефан Немања–Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, ed. J. Калић, Београд 2000, 181–197 [Čanak-Medić M., *Dvojne kule na pročelju crkava Nemanjinog doba*, in: *Stefan Nemanja–Sveti Simeon Mirotočivi. Istorija i predanje*, ed. J. Kalić, Beograd 2000, 181–197].
- Ћирковић С.М., *Преци Немањини и њихова постојбина*, in: *Стефан Немања–Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, ed. J. Калић, Београд 2000, 21–29 [Ćirković S.M., *Preci Nemanjini i njihova postojbina*, in: *Stefan Nemanja–Sveti Simeon Mirotočivi. Istorija i predanje*, ed. J. Kalić, Beograd 2000, 21–29].
- Ћурчић С., *Middle Byzantine Architecture on Cyprus: Provincial or Regional?*, Nicosia 2000.
- Ћурчић С., *Architecture in the Balkans from Diokletian to the Süleyman the Magnificent*, New Haven 2010.
- Der Nersessian S., *Two Images of the Virgin in the Dumbarton Oaks Collection*, *DOP* 14 (1960) 69–86.
- Dimitropoulou V., *Imperial women founders and refounders in Komnenian Constantinople*, in: *Founders and Refounders of Byzantine Monasteries*, ed. M. Mullett, Belfast 2007, 102.
- Ђорђевић И. М., Марковић М., *On the Dialogue Relationship Between the Virgin and Christ in East Christian Art. Apropos of the Discovery of the Figures of the Virgin Mediatrix and Christ in the Naos of Lesnovo*, *Zograf* 28 (2000–2001) 13–48.
- Ђурић В. Ј., *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле*, *ЗРВИ* 8/2 (1964) 69–90; 10 (1967) 121–148; 11 (1968) 99–127 [Djurić V. J., *Istorijske kompozicije u srpskom slikarstvu srednjega veka i njihove književne paralele*, *ZRVI* 8/2 (1964) 69–90; 10 (1967) 121–148; 11 (1968) 99–127].
- Ђурић В.Ј., *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, *ЗЛУМС* 4 (1968) 67–100 [Djurić V. J., *Tri događaja u srpskoj državi XIV veka i njihov odjek u slikarstvu*, *ZLUMS* 4 (1968) 67–100].
- Ђурић В. Ј., *Српско сликарство XIII века*, Загреб 1969 [Đurić V. J., *Srpsko slikarstvo XIII veka*, Zagreb 1969].
- Ђурић В. Ј., *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1975 [Đurić V. J., *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Beograd 1975].
- Габелић С., *О иконографији Св. Прокопија*, *ЗРВИ* 43 (2006) 527–549 [Gabelić S., *O ikonografiji Sv. Prokopija*, *ZRVI* 43 (2006) 527–549].
- Eastmond A., *An Intentional Error? Imperial Art and “Mis”-Interpretation under Andronkos I Komnenos*, *Art bulletin* 76/3 (1994) 502–510.
- Eastmond A., *Local Saints, Art and Cultural Identity in the Orthodox World after the Fourth Crusade*, *Speculum* 78/3 (2003) 707–749.
- Ерделјан Ј. Б., *Идеја Јерусалима и градови-престонице држава православних Словена у позном средњем веку*, Београд 2008 (докторска дисертација, Универзитет у Београду) [Erdeljan J. B., *Ideja Jerusalima i gradovi-prestonice država pravoslavnih Slovena u poznom srednjem veku*, Beograd 2008 (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu)].
- Erdeljan J. B., *Studenica. A New Perspective?* in: *Serbien und Byzanz Tagungsband* (akta simpozijuma održanog na Univerzitetu u Kelnu, decembra 2009, u štampi).
- Filipović A., Ruggieri V., *Il Monastero nemanide dedicato alla Madre di Dio a Toplica (Serbia) e la «Scuola di Raška»: una rilettura critica*, *OSP* 73 (2008) 321–345.
- Guscin M., *The Image of Edessa*, Leiden–Boston 2009.
- Hannick Ch., *The Theotokos in Byzantine Hymnography: typology and allegory*, in: *Images of Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, ed. M. Vassilaki, Aldershot–Burlington 2005, 69–76.
- Историја српског народа I*, Београд 1981, 197–211 (Ј. Калић) [Istorija srpskog naroda I, Beograd 1981, 197–211 (J. Kalić)].
- James L., *Senses and Sensibility in Byzantium*, *Art History* 27/4 (2004) 522–537.
- Jaus H.R., *Estetika resercije*, Beograd 1984.
- Јеремић М., *Рановизантијска базилика на локалитету “Бреговинско кале” код Прокупља*, in: *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку*, ed. М. Васић, Д. Маринковић, Београд – Прокупље 1999, 119–160 [Jeremić M., *Ranovizantijska bazilika na lokalitetu “Bregovinsko kale” kod Prokuplja*, in: *Prokuplje u praistoriji, antici i srednjem veku*, ed. M. Vasić, D. Marinković, Beograd – Prokuplje 1999, 119–160].
- Kalavrezou I., *The Mother of God in Steatite*, in: *Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art*, ed. M. Vassilaki, Milano 2000, 189–190.
- Калић Ј., *Црквене прилике у српским земљама до стварања Архиепископије 1219. године*, in: *Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање*, Београд 1979, 33 (= eadem, *Evropa u Srbi. Srednji vek*, Beograd 2006) [Kalić J., *Crkvene prilike u srpskim zemljama do stvaranja Arhiepiskopije 1219. godine*, in: *Sava Nemanjić – Sveti Sava. Istorija i predanje*, Beograd 1979, 33 (= eadem, *Evropa i Srbi. Srednji vek*, Beograd 2006)].
- Калић Ј., *Стефан Немања у модерној историографији*, in: *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, ed. J. Калић, Београд 2000, 8–14 [Kalić J., *Stefan Nemanja u modernoj istoriografiji*, in: *Stefan Nemanja – Sveti Simeon Mirotočivi. Istorija i predanje*, ed. J. Kalić, Beograd 2000, 8–14].

- Калић Ј., *Ниш у средњем веку*, in: eadem, *Европа и Срби. Средњи век*, Београд 2006, 386 (Kalić J., *Niš u srednjem веку*, in: eadem, *Европа и Срби. Средњи век*, Beograd 2006, 386).
- Калић Ј., *Српска држава и Охридска архиепископија у XII веку*, ЗРВИ 44-1 (2006) 197–208 (Kalić J., *Srpska држава и Охридска архиепископија у XII веку*, ZRVI 44-1 (2006) 197–208).
- Karakaya N., *The Burial Chamber Wall Paintings of Saint Nicholas Church at Deme (Myra) Following Their Restoration*, Adalya VIII (2005) 287–310.
- Kazhdan A., Maguire H., *Byzantine Hagiographical Texts as Sources on Art*, DOP 45 (1991) 1–22.
- Kazhdan A., Talbot A.-M., *Ephoros*, in: ODB I, 707–708.
- Кашанин М., Чанак-Медић М., Максимовић Ј., Тодић Б., Шаќота М., *Манастир Студеница*, Београд 1986, 138 (Kašanin M., Čanak-Medić M., Maksimović J., Todić B., Šakota M., *Manastir Studenica*, Beograd 1986, 138).
- Krautheimer R., *Early Christian and Byzantine architecture*, Harmondsworth 1989.
- Kun T., *Struktura naučnih revolucija*, Beograd 1974.
- Local Schools in the Middle and Late Byzantine Architecture* (Round Table L, moderator P. L. Vocotopoulos), in: *Byzantium – identity, image, influence: Major papers. XIX International Congress of Byzantine Studies, University of Copenhagen, 18–24 August, 1996*, ed. K. Fledelius, P. Schreiner, Copenhagen 1996, 500–505.
- Ljubinković M., *Iskopavanja kompleksa Nemanjinih crkava – Svetog Nikole i Svete Bogorodice kod Kuršumlje u 1973. godini*, Arheološki pregled 15 (1973) 122.
- Magdalino P., *Innovations in Government*, in: *Alexios I Komnenos. I. Papers*, ed. M. Mullett, D. Smythe, Belfast 1996, 156.
- Maguire H., *Truth and Convention in Byzantine Descriptions of Work of Art*, DOP 28 (1974) 111–140.
- Максимовић Љ., *Србија и правци византијских похода у XII веку*, ЗРВИ 22 (1983) 7–19 [Maksimović Lj., *Srbija i pravci vizantijskih pohoda u XII веку*, ZRVI 22 (1983) 7–19].
- Максимовић Љ., *Србија и методи управљања Царством у XII веку*, in: *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, ed. J. Калић, Београд 2000, 55–56 (Maksimović Lj., *Srbija i metodi upravljanja Carstvom u XII веку*, in: *Stefan Nemanja – Sveti Simeon Mirotočivi. Istorija i predanje*, ed. J. Kalić, Beograd 2000, 55–56).
- Μαμαλοῦκος Σ., *To katholikó tēs Monḗs Vatopediōn: Istoría kai arhitektonikḗ*, Аθήνα 2001 (Mamaloukos S., *To katholiko tēs Monēs Vatopediou. Istoría kai arhitektonikē*, Athens 2001).
- Mango C., *Antique Statuary and the Byzantine Beholder*, DOP 17 (1963) 53–75.
- Mango C., *The Art of the Byzantine Empire, 312–1453. Sources and Documents*, Englewood Cliffs 1972.
- Mango C., *Byzantine Architecture*, London 1986.
- Mango C., *Approaches to Byzantine Architecture*, Muqarnas 8 (1991) 41–44.
- Maranci C., *Byzantium through Armenian Eyes. Cultural Appropriation and the Church of Zuart'noc'*, Gesta 40-2 (2001) 105–124.
- Марјановић-Душанић С., *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија*, Београд 1997 (Marjanović-Dušanić S., *Vladarska ideologija Nemanjića. Diplomatička studija*, Beograd 1997).
- Marjanović-Vujović G., Deljanin B., *Kuršumlja „Šanac“*, Arheološki pregled 18 (1976) 133–134
- Марковић М., *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009 (Marković M., *Prvo putovanje Svetog Save u Palestinu i njegov značaj za srpsku srednjovekovnu umetnost*, Beograd 2009).
- McKenzie A.D., *The Virgin Mary as the Throne of Solomon in Medieval Art*, New York 1965 (непубликована докторска дисертација, New York University).
- McVey K.E., *The Domed Church as Microcosm. Literary Roots of an Architectural Symbol*, DOP 37 (1983) 91–121.
- Микулчић И., *Средновековни градови и тврђине во Македонија*, Скопје 1996 (Mikulčić I., *Srednjovekovni gradovi i tvrdini vo Makedonija*, Skorje 1996).
- Милинковић М., *Градина на Јелици: рановизантијски град у средњовековно насеље*, Београд 2010 (Milinković M., *Gradina na Jelici: ranovizantijski grad i srednjovekovno naselje*, Beograd 2010).
- Милошевић Г., Ђурић С., *Црква Св. Прокопија у Прокупљу. Резултати истраживачких радова у 1987. години*, Старинар 38 (1987) 83–109 (Milošević G., Đurić S., *Crkva Sv. Prokopija u Prokuplju. Rezultati istraživačkih radova u 1987. godini*, Starinar 38 (1987) 83–109).
- Moravcsik G., *The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary*, in: idem, *Studia Byzantina*, Budapest 1967, 337.
- Morris R., *Monks and Laymen in Byzantium 843–1118*, Cambridge 1995.
- Mullett M., *Refounding monasteries in Constantinople under the Komnenoi*, in: *Founders and Refounders of Byzantine Monasteries*, ed. M. Mullett, Belfast 2007, 366–378.
- Naxidou E., *An Aspect of the Medieval History of the Archbishopric of Ohrid. Its Connection with Justiniana Prima*, Byzantinoslavica 64-1 (2006), 153–168
- Нешковић Ј., *Ђурђеви Ступови у старом Расу*, Краљево 1984 (Nešković J., *Đurđevi Stupovi u starom Rasu*, Kraljevo 1984).
- Новаковић С., *Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуље цара Василија II од 1019 у 1020 год*, Београд 1908 (Novaković S., *Ohridska архиепископија у почетку XI века. Hrisovulje cara Vasilija II od 1019 i 1020 god*, Beograd 1908).
- Ousterhout R., *Master Builders of Byzantium*, Princeton 1999.
- Ousterhout R., *Architecture, Art and Komnenian Ideology at the Pantokrator Monastery*, in: *Byzantine Constantinople. Monuments, Topography and Everyday Life*, ed. N. Necipoğlu, Leiden–Boston–Köln 2001, 133–150.
- Ousterhout R., *Architecture as Relic and the Construction of Sanctity. The Stones of the Holy Sepulchre*, Journal of Society of Architectural Historians 62/1 (2003) 4–23.
- Ousterhout R., *New Temples and New Solomons. The Rhetoric in Byzantine Architecture*, in: *The Old Testament in Byzantium*, ed. P. Magdalino, R. Nelson, Washington 2010, 223–253.
- Пириватрић С., *Манојло I Комнин, "царски сан" и "самодрици области српског престола"*, ЗРВИ 48 (2011) 89–113 [Pirivatrić S., *Manojlo I Komnin, "carski san" i "samodrsci oblasti srpskog prestola"*, ZRVI 48 (2011) 89–113].
- Pitarakis B., *Female piety in context: understanding developments in private devotional practices*, in: *Images of Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, ed. M. Vassilaki, Aldershot–Burlington 2005, 153–166.
- Поповић В., Кондић В., *Царичин Град. Утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд 1977. (Popović V., Kondić V., *Caricin Grad. Utvrđeno naselje u vizantijskom Iliriku*, Beograd 1977).
- Prinzing G., *Die autokephale byzantinsche Kirchenprovinz Bulgarien/Ohrid. Wie unabhängig waren ihre Erzbischöfe*, in: *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, vol. I, Plenary Papers*, Sofia 2011, 389–413.
- Радојчић С., *Хиландарска повеља Стефана Првовенчаног и мотив раја у српском минијатурном сликарству*, Хиландарски зборник 1 (1966) 41–50 (= idem, *Узори и дела старих српских уметника*, Београд 1975, 33–43) [Radojčić S., *Hilandarska povelja Stefana Prvovenčanog i motiv raja u srpskom minijaturnom slikarstvu*, Hilandarski zbornik 1 (1966) 41–50 (= idem, *Uzori i dela starih srpskih umetnika*, Beograd 1975, 33–43)].
- Ракоција М., *Цркве Св. Прокопије у Св. Пантелејмон у Нишу и Стефан Немања*, in: *Ниш и Византија. Зборник радова IX*, ed. М. Ракоција, Ниш 2011, 283–296 [Rakocija M., *Crkve Sv. Prokopije i Sv. Pantelejmon u Nišu i Stefan Nemanja*, in: *Niš i Vizantija. Zbornik radova IX*, Niš 2011, 283–296].
- Ристић М. М., Ћирковић С. М., Кораћ В., *Опеке српских средњовековних манастира*, Београд 1989 (Ristić M. M., Ćirković S. M., Korać V., *Opeke srpskih srednjovekovnih manastira*, Beograd 1989).
- Rodley L., *The Art and Architecture of Alexios I Komnenos*, in: *Alexios I Komnenos. Papers*, ed. M. Mullett, D. Smythe, Belfast 1996, 339–358.
- Savage M., *The Interrelationship of Text, Imagery and Architectural Space in Byzantium. The Example of the Entrance Vestibule of Žiča Monastery (Serbia)*, in: *Die Kulturhistorische Bedeutung Byzantinischer Epigramme*, ed. W. Hörandner, A. Rhoby, Wien 2008, 101–111.
- Sinkević I., *The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage*, Wiesbaden 2000.
- Smyrlis K., *Small family foundations in Byzantium from the eleventh to the fourteenth century*, in: *Founders and Refounders of Byzantine Monasteries*, ed. M. Mullett, Belfast 2007, 112.
- Списи Св. Саве*, ed. В. Ћоровић, Београд – Сремски Карловци 1928 (*Spisi Sv. Save*, ed. V. Ćorović, Beograd – Sremski Karlovci 1928).
- Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаног*, ed. Л. Мирковић, Београд 1939 (*Spisi Svetoga Save i Stevana Prvovenčanoga*, ed. L. Mirković, Beograd 1939).
- Станисављевић М., *Остаји манастира Св. Богородице срушени јуче до темеља*, Политика, 6. септембар 1935 (Stanisavljević M., *Ostaci manastira Sv. Bgorodice srušeni juče do temelja*, Politika, 6. septembar 1935).
- Stanković V., *Comnenian Monastic Foundations in Constantinople: Questions of Method and Historical Context* (у штампи).
- Станковић В., *Комнини у Цариграду (1057–1185). Еволуција једне владарске породице*, Београд 2006 (Stanković V., *Komnini u Carigradu (1057–1185). Evolucija jedne vladarske porodice*, Beograd 2006).
- Стефан Првовенчани. Сабрана дела*, ed. Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 1999 (*Stefan Prvovenčani. Sabrana dela*, ed. Lj. Juhas-Georgievskaa, T. Jovanović, Beograd 1999).

- Стефан Првовенчани. *Сабрани списи*, ed. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1988 (*Stefan Prvovenčani. Sabrani spisi*, ed. Lj. Juhas-Georgievsk, Beograd 1988).
- Stephenson P., *Byzantium's Western Frontier. A Political Study of the Northern Balkans 900–1204*, Cambridge 2004.
- Стевовић И., *Архитектура Моравске Србије: локална градитељска школа или епилог водећих токова позновизантијског градитељског стварања*, ЗРВИ 43 (2006) 231–253 [Stevović I., *Arhitektura Moravske Srbije: lokalna graditeljska škola ili epilog vodećih tokova poznovizantijskog graditeljskog stvaranja*, ZRVI 43 (2006) 231–253].
- Stolte B., *Law for Founders*, in: *Founders and Refounders of Byzantine Monasteries*, ed. M. Mullett, Belfast 2007, 128.
- Стричевић Ђ., *Рановизантијска црква код Куришумлије*, ЗРВИ 2 (1953) 179–198 [Stričević Đ., *Ranovizantijska crkva kod Kuršumlije*, ZRVI 2 (1953) 179–198].
- Стричевић Ђ., *Средњовековна рестаурација рановизантијске цркве код Куришумлије*, ЗРВИ 4 (1956) 199–211 [Stričević Đ., *Srednjevekovna restauracija ranovizantijske crkve kod Kuršumlije*, ZRVI 4 (1956) 199–211].
- Talbot A.-M., *Founders' choices: monastery site selection in Byzantium*, in: *Founders and Refounders of Byzantine Monasteries*, ed. M. Mullett, Belfast 2007, 43–58.
- Talbot A.-M., *Monastery, double*, in: ODB II, ed. A. P. Kazhdan, Oxford 1991, 1392.
- Tantsis A., *The so-called «Athonite» type of church and two shrines of the Theotokos in Constantinople*, Зорграф 34 (2010) 5–6.
- Татић-Ђурић М., *Стеатитска иконица из Куришумлије*, ЗЛУМС 2 (1966) 65–85 (= eadem, *Студије о Богородици*, Београд 2007, 9–25) [Tatić-Đurić M., *Steatitska ikonica iz Kuršumlije*, ZLUMS 2 (1966) 65–85 (= eadem, *Studije o Bogorodici*, Beograd 2007, 9–25)].
- Θεοχαρίδου Κ., *Συμβολή στη μελέτη της παραγωγής οικοδομικών κεραμικών προϊόντων στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια*, Δελτίον ΧΑΕ 13 (1985–1986) 97–112 [Theocharidou K., *Symbolē stē meleṭē tēs paragōgēs oikodomikōn keramikōn proiontōn sta byzantina kai metabyzantina chronia*, Deltion ChAE 13 (1985–1986) 97–112].
- The Old Testament in Byzantium*, ed. P. Magdalino, R. Nelson, Washington 2010.
- Thomas J. Ph., *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, Washington 1987.
- Валтровић М., Милутиновић Д., *Извештај уметничком одбору СУД*, Гласник СУД 48 (1880) 449–471 (= Валтровић и Милутиновић. *Документи II – теренска грађа 1872–1907*, ed. Т. Дамљановић, Београд 2007, 37–55) [Valtrović M., Milutinović D., *Izveštaj umetničkom odboru SUD*, Glasnik SUD 48 (1880) 449–471 (= Valtrović i Milutinović. *Dokumenti II – terenska građa 1872–1907*, ed. T. Damljanović, Beograd 2007, 37–55)].
- Васић М.М., *Жича и Лазарица*, Београд 1928 (Vasić M. M., *Žiča i Lazarica*, Beograd 1928).
- Византијски извори за историју народа Југославије IV*, ed. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 1971 (*Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije IV*, ed. G. Ostrogorski, F. Barišić, Beograd 1971).
- Vulović B., *Crkva Svetog Nikole kod Kuršumlije*, Zbornik radova Arhitektonskog fakulteta u Beogradu III/7 (1956–1957).
- Вуловић Б., *Конзервација Богородице Куришумлијске*, Саопштења 1 (1956) 67–69 [Vulović B., *Konzervacija Bogorodice Kuršumlijske*, Saopštenja 1 (1956) 67–69].
- Вуловић Б., *Конзервација споменика културе у Топлици*, Зборник заштите споменика културе 3-1 (1953) 57–60 [Vulović B., *Konzervacija spomenika kulture u Toplici*, Zbornik zaštite spomenika kulture 3-1 (1953) 57–60].
- Webb R., *The Aesthetic of Sacred Space. Narrative, Metaphor and Motion in «Ekphraseis» of Church Buildings*, DOP 53 (1999) 59–74.
- Weiss D.H., *Architectural Symbolism and the Decoration of the Ste.-Chapelle*, Art Bulletin 77/2 (1995) 308–320.
- Зечевић Е., *Накит из цркве Св. Богородице у Куришумлију*, Саопштења 42 (2010) 7–38 [Zečević E., *Nakit iz crkve Sv. Bogorodice u Kuršumliji*, Saopštenja 42 (2010) 7–38].
- Живковић Т., *Синови Завидини*, Зборник Матице српске за историју 73 (2006) 7–25 [Živković T., *Sinovi Zavidini*, Zbornik Matice srpske za istoriju 73 (2006), 7–25].
- Житије Светог Симеона од Стефана Првовенчаног*, ed. В. Торовић, in: *Светосавски зборник 2*, Београд 1939, 19–21 (*Žitije Svetog Simeona od Stefana Prvovenčanog*, ed. V. Ćorović, in: *Svetosavski zbornik 2*, Beograd 1939, 19–21).
- Шкриванић Г., *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974 (Škrivanić G., *Putevi u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1974).
- Шпехар О., *Хришћанска сакрална архитектура касноантичке Ромулијане (IV–VII век)*, Зорграф 35 (2011) 27–36 [Špehar O., *Hrišćanska sakralna arhitektura kasnoantičke Romulijane (IV–VII vek)*, Zograf 35 (2011) 27–36].
- Шупут М., *Архитектура пећке приправе*, ЗЛУМС 13 (1977) 47–69 [Šuput M., *Arhitektura pečke priprate*, ZLUMS 13 (1977) 47–69].

Written historical sources and art-historical interpretation: the case of the church of the Virgin at Toplica

Ivan Stevović

According to a passage of the text of the *Vita of St. Simeon Nemanja*, written by his son and successor to the throne Stefan the First-Crowned, Stefan Nemanja, the future founder of the Serbian royal Nemanjid dynasty, built two monasteries during in his younger years, one dedicated to Virgin and the other to St. Nicholas. This took place shortly after Nemanja's meeting with Byzantine emperor Manuel I Komnenos at a ceremony held at Niš. Since there is not a single mention of that event in Byzantine sources, nor any relevant chronological data, the entire episode long figured as a subject of interest solely in Serbian historiography related to Byzantine and art-historical studies. In general, those texts focused on the formal characteristics of architecture of the above mentioned monuments, with-

out attempting to look into the reasons and the context surrounding the restoration of the first church, originally an early Byzantine triconch, and the erection the second, within the frame of historical reality of Byzantine-Serbian relations of the middle of the twelfth century. Recently, based on Russian sources which indirectly mention the presence of the Archbishop of Ohrid John (Adrian) Komnenos at the meeting in Niš, Jovanka Kalić (cf. our note 11) reasonably supposed that it was he who actually organized this imperial audience. In view of this fact, and following a new analysis of the relevant passage from Stefan's text of the *Vita*, it has become clear that his brief description of the conditions which ensued after the restoration of the church of the Virgin contains further important data regarding Ne-

manja's position not only in relation to the Byzantine state but the Byzantine church organization in the provinces in the Balkans, too. The future Serbian ruler could have received permission for this undertaking only from one of the high-ranking prelates of the Archbishopric of Ohrid, i.e. from the bishop of Niš or the archbishop of Ohrid himself, and it came in the form of a *charistikion*, an old and well-established way of economic restitution of ancient sacral places. Also, keeping in mind that the author of the *Vita* explicitly mentions the existence of monks and nuns in the Virgin's monastery, and the prominent role which Nemanja's wife, known only by her name, played as a sort of administrative head of the complex, it is possible to suppose that Nemanja actually reestablished a kind of "double monastery", female at the church of the Virgin and male in close proximity, on the site of archeologically completely uninvestigated traces of a church whose ruins lie about 100 m to the south. Should that have been the situation, Nemanja's wife must have had the position and title of *ephoros*, a fact which raises many questions regarding her origins and Serbian connections with Constantinople at the time.

The reasons for choosing this very sacral place among the many which existed in the wider area around Iustiniana Prima could be ascribed to its tradition. According to archeological findings, the second stratum of it goes back to the tenth century, even before the establishing of the Archbishopric of Ohrid. Furthermore, the ground plan of the Virgin's church was most probably dependant on the most famous Constantinopolitan shrines dedicated to the Mother of God, those at Blachernae and Chalkoprateia, both restored by adding lateral apses during the reign of Justin II and Basil I (cf. Tantsis, note 84), with Justinian's church of Nativity

at Bethlehem as a possible first-class model. The special attitude to the veneration of Mary at the Church of the Virgin at Toplica can be further attested by a small portable stasite icon of the Virgin Hymeutēs (Χυμευτής), a rare example among the most renowned images of the Theotokos as protector of Constantinople, but mentioned by Constantine Porphyrogenitos in his *De cerimoniis aulae byzantinae*, and, in art, preserved only in the upper zone of the renowned twelfth-century hexptych kept today at the Monastery of St. Catherine at Mt. Sinai. Most significant, however, is the fact that both churches, that of the Virgin and the other of St. Nicholas, were restored or newly built by using ancient material, i.e. bricks stamped with various types of signs, especially crosses, some taken from other ancient shrines but for the most part reused from the Episcopal basilica of the Acropolis of Iustiniana Prima. Today's, i.e. purely practical point of view could find explanation of this phenomenon as a consequence of existence of a plentitude of early Byzantine churches in and around the province of Toplica. Observed from the medieval point of view, on the other hand, and bearing in mind the fact that John (Adrian) Komnenos was the first among Ohrid's prelates who stated his title as "*archbishop of Iustiniana Prima and Bulgaria*", it appears self-evident that Nemanja's churches, being endowments of a loyal Byzantine vassal, actually were religious and architectural result of programmatic intentions related to the restoration of the Archbishopric of Ohrid as the heir and successor to Justinian's ancient and most prominent religious center in the Balkans. That also was the reason behind the contemporaneous rebellion of his brothers and the Serbian civil war of that day, the result of which was Nemanja's rising to throne, thanks to silent but helping hands of Manuel I Komnenos.